

DR NUSRET ŠEHIĆ

Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u svjetlu pregovora sa zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine

Pokret Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju ostao je do danas nedovoljno analiziran i osvjetljen. Autori koji su se do sada bavili ovim pitanjem činili su to u okviru jedne šire obuhvaćene problematike istorije Bosne i Hercegovine pod austro-ugarskom upravom (Ferdinand Schmid: **Bosnien und die Hercegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns**, Leipzig 1914; Todor Kruševac: **Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878—1918**, Sarajevo 1960). Direktnije se ovim pitanjem bavio Osman Nuri Hadžić. (Vladislav Skarić, Osman Nuri Hadžić i Nikola Stojanović: **Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom**, Beograd 1938; Osman Nuri Hažić: **Muslimanska versko-prosvetna autonomija u BiH i pitanje halifata Gajret**, Sarajevo, IX/1925). Hadžić kao savremenik u izvjesnoj mjeri i kao učesnik u tim događajima, dao je dosta vrijednih podataka, ali on, ipak, nije bio u mogućnosti da šire i u zavisnosti od niza okolnosti analitički osvjetli sve komponente ovog pokreta.

U novije vrijeme vrijedan doprinos osvjetljavanju problematike autonomnog pokreta bosanskohercegovačkih Muslimana, svakako, predstavlja prilog Ferde Hauptmanna objavljen u Predgovoru knjige građe: **Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-merifsku autonomiju**. U poređenju sa navedenim autorima, on donosi neke nove momente zahvaljujući temeljitijem uvidu u službenu građu austrougarske provenijencije.

U dosadašnjoj literaturi o autonomnom pokretu Muslimana posebno je izostala šira i iscrpnija analiza događaja koji su prethodili pregovorima, kao i analiza samog toka pregovora koje je civilni adlatus baron Hugo Kučera, kao zastupnik ministra Benjamina Kalaja i kao predstavnik Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, vodio sa predstavnicima vođstva pokreta prvih mjeseci 1901. Taj momenat, kao i činjenica da otpočinjanje pregovora označava jednu novu etapu u razvoju pokreta Muslimana opredijelili su nas da to pitanje detaljnije osvjetlimo.

Događaji koji su prethodili samim pregovorima, a tu prvenstveno mislimo na akcije muslimanske opozicije, izražene najviše u njihovim predstavkama i žalbama na svoj položaj i upućivanim bilo na adresu Zemaljske vlade u Sarajevu, Zajedničkog ministarstva finansija u Beču ili, pak, lično na adresu cara Franje Josipa I, kao i sami pregovori omogućili su da se jasno iskristališe programska osnova pokreta Muslimana, i to prvenstveno u sferi njihovih vjerskih i vakufsko-mearifskih zahtjeva. S obzirom na to da su u ovom pokretu odlučujuće mjesto imali muslimanski zemljišni posjednici, oni su u ovo vrijeme formulisali u tom programu i neke svoje zahtjeve koji tretiraju agrarno-imovinsku problematiku. Kada je vođstvo muslimanskog pokreta stupilo u pregovore sa Zemaljskom vladom, ono je tada imalo svoj program koji je bio sadržan kako u memorandumu tako isto i u »Nacrtu statuta za autonomno uređenje muslimanske vjeroispovijedi i vakufsko-mearifske zaklade u Bosni i Hercegovini«, koje su zajedno uručili ministru Kalaju 19. decembra 1900. u Sarajevu.

Odluka austrougatskih političkih faktora da stupe u pregovore sa predstavnicima vođstva muslimanskog pokreta značila je da su se akcije muslimanske opozicije počele s njihove strane shvatati kao ozbiljna pojava i da više nije moguće kao ranije ignorisati njihovo značenje. Pitanje Muslimana pod austrougarskom upravom u Bosni i Hercegovini postepeno je prerاسlo u širi problem koji je počeo zaokupljati pažnju političke javnosti Monarhije i postalo važan elemenat u kritici Halajevog režima od strane opozicionih partija unutar austrijskog i ugarskog parlamenta. Ono će se kao takvo još više nametnuti kada je vođstvo muslimanskog pokreta nastojalo da u svojim političkim akcijama dobije neposrednu podršku tih istih političkih krugova i u Beču i u Pešti.

U svjetlu, tih kao i nekih drugih okolnosti, može se onda razumjeti iznenadna spremnost Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu da pregovara sa predstavnicima pokreta, čijim je akcijama do nedavno pridavala efemeran značaj i čijeg je vođu Ali Fehmi Džabića, nekoliko mjeseci ranije, smijenila sa položaja mostarskog muftije.

Istraživač ove problematike sada je u položaju da, zahvaljujući publikovanoj građi o pokretu Muslimana koju je sabrao i priredio Ferdo Hauptmann, bolje i temeljitije sagleda pozadinu rafinirane političke igre austrougarskih nadležnih faktora da se cio pokret stavi pod njenu kontrolu, a njeni istaknutiji akteri ili diskredituju u očima šire muslimanske javnosti ili stave u službu okupacione uprave. Osim toga, sačuvani

zapisnici svih održanih sjednica obje pregovaračke strane pružaju mogućnosti da se detaljnije i daleko bolje analizira cio tok pregovora nego na osnovu drugih do tada pristupačnih dokumenata. Isto tako, oni nam omogućuju da bolje sagledamo u kojim pitanjima su partneri u pregovorima bili krajnje nepopustljivi, a u kojima su opet bili spremni na ustupke. Posebno je vrijedno da se na osnovu zapisnika sjednica može spoznati duh koji je prožimao obje pregovaračke strane, kao i oni njihovi skriveniji ciljevi, koji su, naročito u kritičkim momentima vođenja pregovora, dolazili do izražaja.

Za zvanične austrougarske faktore općenito je karakteristično da su niz godina živjeli u uvjerenju da akcije muslimanske opozicije nemaju veći značaj, da opozicija okuplja uži krug nezadovoljnika i da njihove žalbe na okupacionu upravu nemaju širu podršku Muslimana, koji su u svojoj većini po njihovoj ocjeni lojalni novoj vlasti. I Benjamin Kalaj u svojstvu zajedničkog ministra finansija i ujedno poglavara Bosne i Hercegovine označio je pojavu muslimanske opozicije, koja se devedesetih godina prošlog stoljeća jasno nazirala kao vjesnik jednog ozbiljnijeg pokreta, kao jednostavan izraz partikularističkog duha muslimanskog plemstva, koji je zahvatio i ostale slojeve muslimanskog stanovništva. Cilj je akcije muslimanske opozicije, kako on to misli, da se pokrenu Muslimani i ubijede da i oni nešto predstavljaju, kao što je to bilo u vrijeme prije austrougarske okupacije.) Ali, takve separatističke tendencije, ispoljene u prvim godinama austrougarske okupacije, potpuno su, po njegovoj ocjeni, iščezle, zahvaljujući prvenstveno konsekvantnom stavu Vlade u čuvanju državnog autoriteta i interesa svih slojeva i staleža stanovništva. Kalaj polazi tada od jedne ocjene da je najveći dio Muslimana u BiH potpuno lojalan novoj upravi i da usvaja pozitivne tekovine koje su sa okupacijom prodrle u Bosnu i Hercegovinu⁷⁾.

I u svojoj studiji pod naslovom **Položaj Muslimana u Bosni i Hercegovini**, koja je objavljena u Beču 1900. i koju istraživač muslimanskog pokreta toga vremena ne može zaobići, (mnoge okolnosti ukazuju da je upravo pokret Muslimana toga vremena i podstakao Kalaja da napiše ovu studiju i u njoj formuliše svoje poglede kako prema Muslimanima uopšte, tako i prema tom pokretu posebno) Kalaj je označio

¹⁾ **Borba Muslimna Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju** — Arhiv SR Bosne i Hercegovine. Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijeka). Tom III. Sabrao i uredio Ferdo Hauptman, Sarajevo 1967. (Dalje samo: Hauptmann, Borba Muslimana). Kalajev podnesak caru o pokretu travničkih begova, Beč, 3. oktobra 1891. dokument br. 3. str. 61—62. Zanimljivo je da Kalaj tom prilikom ukazuje na sličan partikularistički duh i kod pripadnika drugih konfesija u Bosni i Hercegovini. On iznosi primjer franjevačkih svećenika koji su se predstavljali kao zastupnici katoličkog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva i željeli da fungiraju kao vlast s obzirom na njihovo nastojanje da isključe neposredan kontakt katolika sa predstavnicima austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Kalaj je tom prilikom iznio i primjer vojvode Zimonjića, koji je prvih godina okupacije predlagao austrougarskim vlastima u BiH da se njemu prepusti uprava u gatačkom srezu i da se svi zvanični službenici vlasti povuku s toga s tog područja. — Isto, str. 62.

²⁾ Isto, str. 62—63.

prve simptome pokreta kao obična trvenja, razumljiva u jednoj zemlji, gdje žive zajedno pripadnici različitih konfesija³⁾. Tragovi pokreta, po njegovoj ocjeni, vode u stari vezirski grad Travnik, zatim u Bos. Novi. Ovaj posljednji bio je u vrijeme otomanske vlasti granična tvrđava i kao takva igrao je važnu ulogu. Okupacijom BiH 1878. on gubi tu ulogu i zbog toga počinje da rapidno zaostaje i opada. A pokret u Hercegovini, započet akcijom muftije Džabića i njegovih pristalica, Kalaj nastoji da objasni posebnim mentalitetom Hercegovaca, koji su vatreni i istovremeno tvrdoglavi i uopšte neobuzdani i kojima je slava njihovih predaka udarila u glavu⁴⁾.

Zanimljivo je da Kalaj u navedenoj studiji, a ni u ostalim dokumentima, a posebno u svojoj prepisci sa baronom Kučerom ne datira akcije muslimanske opozicije od druge polovine 1899. tj. od predaje memoranduma mostarskih Muslimana predvođenih muftijom Džabićem caru Franji Josipu i njemu, kao ministru Zajedničkog ministarstva finansija, kao što je to inače uobičajeno u literaturi. On mu nazire početke prvih godina posljednje decenije prošlog stoljeća kada su muslimanski zemljišni posjednici u više predstavki i žalbi izrazili svoje ozbiljne progovore na svoj položaj i na pogoršanje svojih agrarno-imovinskih pozicija, i uopšte stavili akcenat na privredni aspekt austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine^{4a)}. I kada pokret Muslimana od konca devedesetih godina, konkretnije od 1899. sve više dobija formu borbe za vjersku i vakufsku-mearifsku autonomiju, čemu je znatan podsticaj i povod dao slučaj konverzije Muslimanke Fate Omanović iz okolice Mostara, on ga tada ocjenjuje, pored ostalog, i kao nastojanje muslimanskih velikih zemljišnih posjednika da svoje interese prikažu identičnim interesima islama, pa shodno tome svoje imovinsko zaostajanje i siromašnije kao opšte slabljenje bosanskohercegovačkih Muslimana.

Da zvanični austrougarski faktori, pa i lično B. Kalaj nije u prvo vrijeme pridavao veći značaj prvim počecima pokreta Muslimana, pokazuje i faktika koju su vlasti primijenile u njegovom suzbijanju. Jedna od tih mjera bila je akcija na prikupljanju pismenih izjava lojalnosti od uglednijih i imućnijih Muslimana. Time se željelo diskreditovati akciju muftije Džabića i njegovih drugova. I kada je takvu izjavu dao prvo travnički muftija Korkut, a zatim i reis-ul-ulema Azabagić, B. Kalaj je insistirao posredstvom civilnog adlatusa barona Kučere da se akcija u tom pravcu nastavi na oprezn i neupadljiv način⁵⁾. Ali, prve

³⁾ Die Lage der Monammedaner in Bosnien von einem Ungarn. Zweite unveränderte Auflage. Wien 1900. (Dalje: Die Lage der Mohammedaner) str. 92.

⁴⁾ Isto, str. 93, 97.

^{4a)} I Hamdija Kreševljaković pomjera početak pokreta znatno ranije. Po njegovoj ocjeni, predstavka caru i kralju iz 1886. u kojoj Muslimani traže vakufsku samoupravu značila je »... početak latentne borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju...«. Hamdija Kreševljaković, **Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878—1918)** Sarajevo 1969, str. 39.

⁵⁾ Hauptmann, **Borba Muslimana**, Kalajevo telegrafsko naređenje Kučeri od 7. jula 1900. Dok br. 15, str. 103. Vidi i: Osman Nuri Hadžić u radu: **Borba muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju**, objavljen u knjizi **BiH pod austrougarskom upravom**, Izdanje Geca Kon—Beograd. Ostali autori: Vladislav Skarić i Nikola Stojanović, str. 67.

vijesti iz pojedinih okruga nisu bile otpimističke, premda je Kučera svog ministra uvjeravao i podgrijavao u njemu nadu da započeta akcija u tom pravcu ima izgleda na uspjeh, samo da treba biti strpljiv i sve prethodno u tom pravcu oprezno pripremiti. Ipak, ta akcija sa ciljem da se ugledniji Muslimani putem pismenih izjava lojalnosti distanciraju od akcija muslimanskog pokreta i istovremeno izraze svoju lojalnost i podršku politici Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini nije imala dubljeg odjeka u širim muslimanskim slojevima, pa su takvi nepovoljni izvještaji sa terena prisilili Kalaja da izda novu instrukciju, u kojoj se preporučuje tiha likvidacija akcije sa pismima lojalnosti. Istovremeno, porasla je bojazan u austrougarskim krugovima da jedna dalja akcija u tom pravcu ne proizvede obrnut efekat, odnosno da ne dâ podsticaja muslimanskoj opoziciji i ne podgrije raspoloženja za sličnu akciju s njihove strane, koja bi imala protuvladin karakter. Zbog svega toga cijela akcija u tom pravcu bila je obustavljena.⁴⁾ Međutim, ni ta činjenica nije još bila dovoljan elemenat da austrougarski politički faktori sagledaju i shvate sav značaj i dimenzije pokreta Muslimana, koji je sada bio intoniran uglavnom kao akcija za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Na to ukazuje i podatak da se živjelo u uvjerenju da se pokret Muslimana lako može suzbiti, a muslimanska opozicija u svom vođstvu lako pocijepati ako se zadovolje lični interesi uglednijih aktera pokreta. Kalaj s tim u vezi ističe da »mnogi malkontenti« slijede svoje egoističke ciljeve ili zastupaju isključivo lokalne interese.⁵⁾ Treba, doduše, istaći da se za cijelo vrijeme trajanja borbe Muslimana za vjersko-školsku autonomiju nije ni odustajalo da se izazove rascjep među vođstvom muslimanskog pokreta na taj način što bi se potkupili ili na sličan način pridobili za austrougarsku politiku pojedini istaknutiji akteri pokreta. U pojedinim slučajevima to je okupacionim vlastima i uspijevalo, o čemu postoji dovoljno podataka.⁶⁾ Kako se olako ocjenjivao značaj pokreta Muslimana, ilustruje i podatak da je sam Kalaj gajio iluziju da bi se cio pokret mogao lako neutralisati ako bi se »sujetnom« i »ambicioznom« muftiji Džabiću ponudio položaj reis-ul-uleme, na što on opet ni pod koju cijenu ne bi mogao dati svoju saglasnost.

I način kako su od strane zvaničnih austrougarskih faktora, počevši od Zemaljske vlade u Sarajevu, pa preko Zajedničkog ministarstva finansija i lično od strane cara Franje Josipa tretirane i konačno rješavane predstavke i žalbe bosanskohercegovačkih Muslimana od devedesetih godina pa zaključno do 1900. na svoj način potvrđuju našu ocjenu da se cjelokupnom pokretu bosanskohercegovačkih Muslimana nije pridavao ozbiljniji značaj niti su se realno sagledavale njegove političke reprekusije. Sve predstavke, žalbe i sl. dokumenti koje su muslimanski pravci upućivali austrougarskim vlastima za navedeno vrijeme bile su obavezno odbijane kao neopravdane i neosnovane. U sličnom duhu pisana je i pomenute Kalajeva studija. Čitalac treba da stekne utisak kako se austro-

⁴⁾ Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. br. 15, str. 103—104.

⁵⁾ Isto, dok. br. 16 od 9. jula 1900. str. 105.

⁶⁾ Isto, dok. br. 16, str. 105; dok. br. 22 od 31. decembra 1900. Str. 118, dok. br. 24 od 6. januara 1901. str. 119—120.

ugarske vlasti gotovo majčinski odnose prema interesima Muslimana. A na sve to Muslimani uzvraćaju sa nezahvalnošću, pa Kalaj stoga konstatuje kako njima nedostaje osnovno osjećanje pravičnosti.⁹⁾ Stalno se kao refren naglašavalo kako je muslimanski pokret rukovođen od nekoćine »malkontenta« koji su podsticani bilo iz Carigrada bilo od strane Srba u BiH, koji u isto to vrijeme vode borbu za svoju crkveno-školsku autonomiju.

Kako je već istaknuto, prve ozbiljnije pritužbe od strane muslimanskog plemstva na sistem austrougarske okupacione uprave odnosile su se na pitanja iz domena agrarno-imovinskih odnosa. U tim žalbama tretiraju se i pitanja vakufa, i uopšte pitanja iz oblasti vjerskih odnosa, ali ona, ipak, tada još nisu u prvom planu. Treba s tim u vezi napomenuti da, premda nova okupaciona uprava u BiH nije inaugurisala sistem radikalnih mjera iz oblasti agrarno-imovinskih odnosa, ipak je sam čin austrougarske okupacije BiH uticao da se baš u toj sferi odigraju određene promjene. Za to nam daju potvrdu, pored ostalog, žalbe zemljišnih posjednika, begova, a i na određen način i izvještaji zemaljskih vlasti Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču. Uglavnom se isticalo da vlada preferira prava kmetova na štetu zemljišnih posjednika; kmetovi izbjegavaju da ispunjavaju svoje obaveze prema zemljišnom posjedniku; zemljišni posjednici posebno teško su oštećeni u pogledu šumskih parcela, koje im državni organi uzurpiraju. I u pogledu korištenja šuma, kmetovi su po navodima ovih žalbi preferirani. Vlada je i najveći dio općinske zemlje prisvojila. U pogledu vakufa i njegove imovine žalbe su se usmjerile prvo na kritiku organizacije vakufskih komisija, kao i uopšte na kritiku vakufske uprave, koju je ustrojila okupaciona uprava, koja joj obezbjeđuje da na takvoj osnovi postavlja svoje ljude, pa je najzad sve to uslovlilo jadno stanje tih institucija. U sličnom stanju, po navodima žalbi, nalazio se i mearifski fond¹⁰⁾ (školski fond).

Ni u jednom pitanju koja su bila predmet ovih žalbi austrougarski zvanični faktori nisu nalazili opravdanost i osnovanost. Sve te predstavke i žalbe po pravilu su bile odbijene s obrazloženjem da je njihov smisao da se tim putem inscenira manifestacija nezadovoljstva, a nipošto da se tim traži stvarna pomoć za rješavanje teškoća u kome se našlo muslimansko plemstvo.¹¹⁾

Analiza pokreta Muslimana, svakako, ukazuje da je od 1899. posebno potkraj iste godine pokret dobio u svom intenzitetu i širini, čemu je u znatnoj mjeri poslužio kao povod navedeni slučaj konverzije Fate Omanović. Inicijativa i vodstvo u ovoj fazi pokreta, kada se on organizaciono konstituiše obrazovanjem odbora dvanestorice u Mostaru na čelu sa muftijom Ali Fehmi ef. Džabićem, bila je u rukama jednog dijela vodećeg muslimanskog sveštenstva i plemstva. Pitanja iz domena agrarno-imovinskih odnosa, iako nisu potpuno potisnuta, ipak od tada jedno

⁹⁾ *Die Lage der Mohammedaner*, str. 87—89.

¹⁰⁾ Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. br. 4 od novembra 1895. str. 63—68; dok. br. 7 od 11. novembra 1898. str. 81—82.

¹¹⁾ Isto, str. 82, napomena br. 1.

određeno vrijeme imaju sekundaran značaj. Ne može se osporiti da je aktivnost u ovom momentu prvenstveno mostarskih Muslimana, predvođenih muftijom Džabićem, a vođenoj pod parolom da je islam ugrožen, pa je s tim u vezi dostavljen caru Franji Josipu i ministru Kalaju memorandum sa statutom o uređenju vjersko-prosvjetnih pitanja Hercegovine, izazvala određenu pažnju austrougarskih političkih faktora, ali sa još nedovoljnim s njihove strane sagledavanjem punog značaja širine nastupajućeg pokreta. Kao što su navedeni memorandumima iz 1899, pa i podneseni statut iz iste godine tretirali pitanja iz domena vjersko-vakufskih i mearifskih odnosa, to je bio slučaj i sa sličnim memorandumima, koje su muslimanski prvaci podnijeli bilo Zajedničkom ministarstvu finansija, bilo na ličnost cara i kralja Franje Josipa u toku 1900, 1901. i 1902. godine.

Potrebno je, prije nego što analiziramo memorandum i statut koji su podnijeli predstavnici mostarskih Muslimana caru i Zajedničkom ministarstvu finansija 1899, napomenuti da je predaji ovih dokumenata prethodila intenzivna akcija istaknutijih Muslimana Hercegovine, pa stoga slučaj konverzije Fate Omanović treba i cijeniti u kontekstu jedne šire pripremane djelatnosti, kojoj je taj slučaj poslužio samo kao dobar povod da se općenito pitanje organizacije islamske vjerske zajednice uključujući u njega i pitanje vakufa i mearifata postavi kao jedan problem koji iziskuje svoje temeljito rješenje. Povod za to bio je i odgovor Zemaljske vlade na prvu predstavku mostarskih Muslimana u povodu konverzije Fate Omanović od 13. juna 1899. kada im je rečeno da taj slučaj, kao i slične slučajeve, treba cijeniti kao rezultat slabog vjerskog odgoja Muslimana.¹²⁾ Upravo u svojoj predstavi caru od 9. oktobra 1899. predstavnici mostarskih Muslimana pozivaju se na takvu ocjenu Zemaljske vlade, pa ističu da slabo stanje muslimanskih vjerskih institucija uslovlilo je pored ostalog »... zapuštenost učenja islamske vjere i islamskog vjerskog odgoja«. To je onda bila dobra prilika da se uz memorandum koji je 14. oktobra 1899. godine predan B. Kalaju priključi i Statut o uređenju vjersko-vakufskih i prosvjetnih pitanja u Hercegovini.¹³⁾

Memorandum B. Kalaju od oktobra 1899. analizira vjerske prilike Muslimana Hercegovine i ističe da za slab islamski odgoj dobar dio krivice snosi »... nemarnost i nenastojanje za tu svrhu pozvanih i mjerodavnih faktora kao što su Međžlisi ulema i Vrhovno vakufsko povjerenštvo za Bosnu i Hercegovinu.«¹⁴⁾ Time je izrečena kritika vjersko-vakufskih institucija, koje je austrougarska uprava uz podršku određenog broja svojih pristalica među Muslimanima ustrojila nekoliko godina poslije uspostave svoje vlasti u Bosni i Hercegovini. Dalje se konstatuje da je za potrebe vjerske nastave veoma nedovoljna postojeća mreža mekteba i medresa. Uz to najveći broj vjerskih nastavnih institucija nalazilo se u gradovima. Nastavni kadar i opće stanje u mекtebima i

¹²⁾ Štampano u: **Spisi muhamedanske narodne deputacije iz Hercegovine 1899.** Predstavka zastupnika i predstavnika naroda Hercegovine podnesena ministru Kalaju 14. oktobra 1899. u Beču, str. 22. Gazi Husrefbegova biblioteka, Sarajevo.

¹³⁾ Isto, str. 29.

¹⁴⁾ Isto, 22.

medresama bilo je nezadovoljavajuće. Nedostajao je nadzor nad radom tih ustanova od strane mjerodavnih faktora, pri čemu se mislilo na rukovodeća tijela islamske vjerske zajednice. Slično stanje bilo je i u pogledu udžbenika, literature, a nije postojao jedan utvrđen raspored izvođenja ojerske nastave. Sve se nalazilo u rukama muderisa koji su svoj posao obavljali bez ikakvog nadzora. Posebno je na udaru navedenog memoranduma rad »sarajevskog ulema međžlisa«, čiji sastav nije odgovarao »... svrhi niti duhu vremena, pošto se članovi imenuju od strane te Visoke vlade bez ikakvog direktnog utjecaja...«¹⁵⁾). Memorandum zagovara obrazovanje duhovnog sabora za Hercegovinu kao najvišeg organa islamske vjerske zajednice, biranog od naroda putem svojih povjerenika. Prema tome, on pledira za jednu autonomnu vjersku i vakufsko mearifsku organizaciju Muslimana Hercegovine, što će predloženim statutom koji je bio prilog memorandumu, a još više memorandumom Muslimana Bosne i Hercegovine i Nacrtom stauta iz decembra 1900. daleko preciznije biti fomulisano. U memorandumu se kritika stanja vakufa koncentrisala na nezadovoljavajuću njenu organizaciju, jer onemogućava u njenom djelovanju utjecaj članova islamske vjerske zajednice.^{15a)} Vrhovno vakufsko povjerenstvo nekontrolisano je trošila sredstva vakufa. Najmanje su se sredstva vakufa trošila na unapređenje vjere i vjerskih institucija, a najviše za gradnju hotela, kuća, kafana i za plate činovnika vakufa. Prigovaralo se da je Hercegovina, premda posjeduje »ogroman vakufski imetak« zastupljena samo sa dva delegata u Vrhovnom vakufskom povjerenstvu, i to opet od onih lica koje je »visoka vlada odredila«.

Autori memoranduma smatrali su da je potrebno da posebno obrazlože neke paragrafe predloženog statuta. Tako se potreba da carigradski mešihat (kancelarija šejh-ul-islama) bude najviša instanca bosansko-hercegovačkih Muslimana obrazložene činjenicom da pravoslavni dio bosanskohercegovačkog stanovništva ima u tom pogledu carigradsku patrijaršiju, a katolici opet rimskog papu. S obzirom na to da je statutom Hercegovina dobila tretman zasebne oblasti, koja u vjerskom pogledu predstavlja jednu cjelinu sa svojim najvišim organom vakufsko-mearifskim saborom sa sjedištem u Mostaru, razumljivo je da su autori ovog dokumenta nastojali da što uvjerljivije obrazlože taj svoj prijedlog. Hercegovina je, po njihovoj ocjeni, fungirala kroz istoriju kao posebna provincija, pa je u dosta prilika i više povlastica imala od Bosne »... i zbog toga sasvim opravdano — naglašava se u memorandumu — da se mi brinemo samo za svoju užu domovinu Hercegovinu i da samo za nju tražimo odobrenje primitog statuta.«¹⁶⁾

Statut o uređenju vjersko-prosvjetnih pitanja u Hercegovini, koji je podnesen zajedno sa prethodno analiziranim memorandumom od 14.

¹⁵⁾ Isto, str. 24.

^{15a)} O instituciji vakufa u našoj zemlji vidi pobliže u: Mehmed Begović: **Vakufi u Jugoslaviji**. Izdanje Srpske akademije nauka Odjeljenje društvenih nauka knjiga 44, Beograd 1963.

¹⁶⁾ Isto, str. 32.

oktobra 1899. utvrđuje prava i djelokrug islamske vjerske zajednice.¹⁷⁾ On je koncipiran tako da isključuje gotovo svaku ingerenciju okupacione vlasti u pogledu izbora organa vjersko-vakufskih i mearifskih institucija, a takođe i svaki uticaj tih organa na njihov rad. Prvi dio statuta odnosi se na pitanja vakufa. Tu se utvrđuje način upravljanja vakufsko-mearifskim zakladama. Predviđeno je da u svakom kotaru postoji vakufsko-mearifsko povjerenstvo i glavna skupština kao organi upravljanja. Najvišu instancu ovakve organizacije vakufa čini vakufsko-mearifski sabor sa sjedištem u Mostaru. Vakufsko-mearifska povjerenstva broje 8, odnosno u Mostaru 12 članova, od kojih su obavezno polovina iz redova hodža, a druga polovina iz redova građanstva. Odluke ovih organa ne podliježu potvrdi ili odobrenju vlasti. Njihove odluke su pravovaljane kada ih donese većina prisutnih članova. Kotarska vakufsko-mearifska povjerenstva staraju se uopće o unapređenju islama, o nastavi u mektebima i drugim vjerskim zavodima, o pribavljanju sredstava za održavanje postojećih kao i podizanje novih džamija, zatim mekteba, medresa. Oni predlažu saboru u Mostaru osnivanje konvinkta (đačkih domova) za učenike mekteba, medresa; dostavljaju takođe istom organu prijedloge za postavljanje vakufskih činovnika; zatim prijedloge za prodaju i kupovinu nekretnina vakufsko-mearifskih zaklada. U cjelokupnom radu kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava uticaj vlasti sveden je samo na mogućnost da one upute na sjednice vakufsko-mearifskih povjerenstava svog »povjerenika«, koji, opet, ima zadatak da pazi da se odluke ovog organa donose u skladu sa utvrđenim i odobrenim statutom. Uz to zemaljske vlasti imaju pravo da traže izvještaje vakufsko-mearifskih povjerenstava o njihovom radu, o rukovanju sredstvima vakufskog fonda da bi tako stekle uvid da se sredstva fonda troše u svrhe koje su utvrđene statutom.

Nadzor nad radom kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava vrši glavna skupština članova vakufsko-mearifskih zaklada. Ona bira svake treće godine članove kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava, ispituje račune blagajne, predlaže saboru u Mostaru promjene i dopune statuta i ispituje opće materijalno stanje zaklada. I rad glavnih skupština je bez uticaja vlasti. Sjednicama ovog organa mogu prisustvovati »povjerenici zemaljske vlasti«, ali bez prava da učestvuju u raspravama. Njihov je zadatak da se brinu da se rad sjednica odvija u skladu sa odobrenim statutom.

Najviši organ ovako koncipirane organizacije vakufa i vjersko-školskih institucija je vakufsko-mearifski sabor u Mostaru, kome statut utvrđuje pravo nadzora nad radom kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava i njihovih glavnih skupština. On broji 24 člana, odnosno svaki kotar upućuje u ovaj organ po dva svoja predstavnika, a grad Mostar 8. I u saboru zastupljen je jednak broj predstavnika hodža i predstavnika ostalog građanstva. Saborne odluke su pravovaljane ako ih je izglasala prisutna većina članova, što drugim riječima treba da znači da vlasti nemaju ingerencija na rad ovog najvišeg organa. One

¹⁷⁾ Spisi muhamedanske narodne deputacije Hercegovine 1899. Nacrt statuta o uređenju vjersko-prosvjetnih pitanja u Hercegovini str. 35—61.

samo mogu uputiti svog »povjerenika« da prisustvuje sjednicama, bez prava uješća u raspravama. Njegov je zadatak da nadzire da sabor svoje odluke donosi u skladu sa postojećim statutom.

Vakufsko-mearifski sabor sa svojim sjedištem u Mostaru upravlja cjelokupnom imovinom vakufa, odlučuje o rušenju i gradnji džamija, mekteba, medresa, tekija (derviška zgrada pr. i moja), harema i dr. Vršiti pregled izvještaja predračuna, završnih računa pojedinih kotarskih povjerenstava, imenuje činovnike, službenike zaposlene u zakladama, određuje im plaće, nagrade, razne honorare; odlučuje o promjeni i dopuni statuta, o proširivanju, odnosno skraćivanju nastavnih programa u mektebima, medresama i drugim vjerskim zavodima; odlučuje o osnivanju mekteba, medresa, konvikta i odgajališta za »islamsku sirotinju«. I kao što statut predviđa da član kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva ne može biti osoba koja je u državnoj ili vojničkoj službi ili pak u nekoj drugoj »neislamskoj službi«, osim muftija i kadija, to isto važi i za članove sabora.

U statutu je predviđen i duhovni sabor, čiji je zadatak da nadzire nastavu u medresama, mektebima i drugim vjerskim zavodima, kao i u svim državnim školama gdje se izvodi vjeronauka. Duhovni sabor čine četiri člana. To su tri hodže i četvrti muftija u svojstvu predsjednika. Duhovnom saboru je najvažniji zadatak u tome da se stara o odgoju omladine u islamskom duhu i da vodi brigu o nastavnom kadru u vjerskim školama. Stoga je njegov zadatak da posreduje kod zemaljskih vlasti ukoliko se neki vjerski propisi dovode u pitanje od strane pojedinih organa vlasti ili se obredi zanemaruju ili zabranjuju. Paragraf 53 statuta utvrđuje prava carigradskog mešihata kao najviše instance u »prevažnim vjerskim stvarima«. On je nadležan da daje tumačenje nejasnih vjerskih dogmi i donosi konačnu odluku u slučaju nesporazuma između islamskog duhovnog sabora i »sarajevskog ulema medžlisa«.

Statut je obavezao sve članove islamske vjerske zajednice da svoju mušku i žensku djecu šalju u mektebe. Predviđene su bile i kazne u slučaju neispunjavanja ove obaveze. Muslimanska djeca koja prethodno nisu završila nastavu u mektebima (ibtidaije) ne mogu pohađati nastavu u nekoj državnoj školi niti u nekim školskim zavodima. Statut, koji vakufsko-mearifskom saboru određuje kompetencije u smjenjivanju i postavljanju muderisa sa, detaljno utvrđuje prava i dužnosti muderisa kao i sistem nastave u medresama.

Odnos državne vlasti prema islamskoj vjerskoj zajednici statut je precizirao u posebnom poglavlju pod naslovom »Obće ustanove«. Zemaljske vlasti se obavezuju da garantuju »stvarna prava i slobode« islamskom stanovništvu i vakufsko-mearifskoj zakladi kao što to čini pripadnicima drugih religija. Zemaljske vlasti treba da dostavljaju svoje subvencije srazmjerno broju stanovništva, i to neposredno vakufsko-mearifskom saboru »za hercegovački islamski narod«. Takođe plaće hodža, muderisa i drugih vjerskih službenika, sem muftija, neposredno se dostavljaju vakufsko-mearifskom saboru, koje on zatim po svojoj uvidavnosti isplaćuje navedenim vjerskim službenicima. Sve nekretnine

vakufsko-mearifskih zaklada oslobođene su ovim statutom plaćanja poštanskih pristojbi. Takođe, sve nekretnine vakufsko-mearifske zaklade oslobođene su plaćanja uobičajenog državnog ekvivalenta. Pri utvrđivanju ovog stava polazilo se od toga da vakufska dobra nikada prije okupacije nisu plaćala poreski ekvivalent ili nešto tome slično i da su ona humanitarne institucije, pa je razumljivo da su oproštene državnih poreza i općinskih nameta. Nova uvakufljenja postaju pravovaljana čim se »izvrše ustanove šerijata«, što je značilo da za to nije bila potrebna dozvola bilo sa koje strane. Statut je utvrdio da se zapisnici svih sjednica, korespondencija sa zemaljskim vlastima i »inovjernim tijelima« vodi na »slavenskom jeziku«, a objave, knjige, pozivi, časopisi, »tursko-arapskim pismom«. Dok se na jednoj strani isključuje uticaj vlasti, kako u pogledu konstituisanja vakufsko-mearifskih tijela, tako i u njihovom djelovanju, statutom se, ipak, nastoji obavezati vlasti da pomognu da se zaključci, odredbe i naredbe vakufsko-mearifskih tijela sprovedu u život i da se pri tome koristi aparat prinude državnih organa. Odmah poslije toga slijedi stav da se na području Hercegovine ne mogu donositi, pa ni od strane vlasti, odredbe ili naredbe koje bi bile u koliziji sa statutom. Isto tako, nikakva rješenja vlasti ili kakve odredbe ne mogu biti prihvaćene dok ih ne usvoje odgovarajuća kompetentna vakufsko-mearifska tijela. Statut nije predviđao potpuno kidanje veza sa »sarajevskim ulema medžlisom« jer utvrđuje da se imenovanja ili otpuštanja vjerskih činovnika i službenika na prijedlog duhovnog sabora dostavljaju ulema medžlisu u Sarajevu, koji o tome daje svoje odobrenje. Međutim, ono je ipak uslovno, jer ukoliko to odobrenje ne uslijedi u roku od 50 dana, smatra se da je prijedlog prihvaćen. Ali, statut ne precizira kako će se postupiti ukoliko u utvrđenom roku ulema medžlis ne odobri prijedloge za imenovanje ili otpuštanje određenih činovnika. A svoj odnos prema Vrhovnom vakufskom ravnateljstvu u Sarajevu regulisao je tako što se vakufsko-mearifski sabor u Mostaru obavezao da ovom organu samo »radi znanja« dostavlja konačne zaključne račune cjelokupne vakufsko-mearifske zaklade u Hercegovini. Statut nije precizirao ko je nadležan da statut potvrdi nego se kaže da on stupa na snagu »... kada bude od kompetentne strane sankcioniran.«¹⁶⁾

Iz analize statuta proizilazi da je organizacija vakufsko-mearifskih tijela i institucija bila postavljena na principu njihove autonomije i samostalnosti, što je bilo u koliziji sa onim što je austrougarska uprava nizom svojih naredbi već stvorila u tom pogledu u Bosni i Hercegovini. Već 1882. ona je svojom Naredbom o ustrojstvu medžlis-uleme i imenovanju reis-ul-uleme počela sa stvaranjem hijerarhijski organizirane islamske vjerske zajednice. Inicijativu u tom pravcu ona je, navodno, poduzimala po želji istaknutnijih muslimanskih prvaka, koji su uvidjeli potrebu za stvaranjem hijerarhijski organizirane islamske vjerske za-

¹⁶⁾ Isto, par. 114 str. 60—61.

jednice, jer je okupacija Muslimana zatekla bez takve organizacije.¹⁹⁾ Zbog toga su Muslimani zaostajali, po njihovom mišljenju, u poređenju sa pravoslavnim i katoličkim dijelom bosanskohercegovačkog stanovništva, koji su imali svoju takvu organiziranu crkvenu zajednicu. 1883. objavljena je Naredba o ustrojstvu i djelokrugu šerijatskih sudova²⁰⁾, zatim o postavljenju zemaljske vakufske komisije, a 1884. obrazovana su privremene kotarske vakufske komisije²¹⁾. Zadatak privremenih vakufskih komisija bio je da utvrde stanje vakufa, da nadziru vakufske službenike i da dostavljaju izvještaje Zemaljskoj vakufskoj komisiji. Članovi kotarske vakufske komisije bili su imenovani od strane austro-ugarske uprave, a sačinjavali su je kadija u svojstvu predsjednika, dva člana uprave medžlisa, jedan imam i jedan muderis ili hodža. 1885. objavljena je Naredba o kompetenciji šerijatskih sudova u vakufskim stvarima²²⁾. Administrativni poslovi vakufa spadali su u kompetenciju vakufskih komisija, a pravni sporovi koji se tiču vakufa spadali su u kompetenciju šerijatskih sudova, dok su privredno-pravni sporovi ostali u nadležnosti redovnih sudova.

Postavljanje vakufskih službenika utvrđeno je bilo Naredbom o podjeljivanju vakufskih službenih mjesta iz 1886²³⁾. Vjersko-znanstvene službenike, kao i mutevelije (upravitelj vakufa) postavljao je reis-ul-ulema na prijedlog Zemaljske vakufske komisije. Međutim, ako se radilo o plaćenim mjestima iz državne dotacije, onda ih je postavljala Zemaljska vlada. Niža upravna i druga mjesta u vakufskoj službi popunjavala je samo Zemaljska vakufska komisija. Na taj način okupaciona uprava ostvarivala je i obezbjeđivala kontrolu i nadzor nad radom vakufa. Pre-

¹⁹⁾ Muslimanima Bosne i Hercegovine nedostajao je po uspostavi austro-ugarske uprave najviši vjerski poglavar pošto su najviši duhovni funkcioneri bile muftije čije su se kompetencije prostirale samo na područje sreza, odnosno okruga. I samo na »spontanu želju« Muslimana Bosne i Hercegovine, koji su tražili najvišeg svog duhovnog poglavara donesena je odluka cara Franje Josipa 17. oktobra 1882. o postavljenju reis-ul-uleme i uspostavi ulema medžlisa. Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. br. 13. od 12. decembra 1899. str. 96. — Hamdija Kreševljaković navodi da se je još 1879. 27 sarajevskih Muslimana obratilo Zemaljskoj vladi predstavkom u kojoj traže za BiH postavljenje vjerskog poglavice... »koji će voditi brigu o vjerskim stvarima islamske zajednice i da se povjeri jednom Muslimanu nadzor nad upravom vakufa«. — Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austro-ugarske uprave (1878—1918)*. Sarajevo 1969, str. 39.

²⁰⁾ Zbornik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1883. Sarajevo 1883. Naredba o ustrojstvu i djelovanju šerijatskih sudova, str. 538.

²¹⁾ Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. br. 13, str. 96—97.

²²⁾ Zbornik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1885. Naredba o kompetenciji šerijatskih sudova u vakufskim stvarima, str. 83.

²³⁾ Zbornik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu 1886. Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu o podjeljivanju vakufskih službenih mjesta, str. 505.

ma instrukciji iz 1888, utvrđeno je bilo da se svi prihodi vakufa dostavljaju posredstvom poreznih ureda Zemaljskom vakufskom povjerenstvu na pohranu i čuvanje.²⁴⁾

Naredba Zajedničkog ministarstva u Beču od 10. jula 1894. o vakufskoj upravi u Bosni i Hercegovini značila je u neku ruku konačnu dogradnju onog sistema vakufsko-meairfske uprave koja se počela konstituisati od 1882.²⁵⁾ Ovom naredbom utvrđuju se kao stalne instance vakufske uprave Zemaljsko vakufsko povjerenstvo i Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo. Zemaljsko vakufsko povjerenstvo imalo je u svojoj kompetenciji upravu i nadzor bosanskohercegovačkih vakufa, a Vakufsko ravnateljstvo dobilo je značaj njegovog izvršnog organa. Zemaljskom vakufskom povjerenstvu potčinjena su kotarska vakufska povjerenstva i upravitelji pojedinih vakufa mutevelije. Istom naredbom utvrđen je Središnji odbor zemaljskog vakufskog povjerenstva, koji je imao kompetenciju da u hitnim slučajevima odlučuje o predmetima koja su spadala u nadležnost Zemaljskog vakufskog povjerenstva. Vladin povjerenik prisustvovao je sjednicama kako Zemaljskog vakufskog povjerenstva, tako i sjednicama Središnjeg odbora. On je učestvovao u raspravama na sjednicama, ali nije glasao. I zaključci Središnjeg odbora podlijegali su odobrenju Zemaljske vlade. Zemaljsko vakufsko povjerenstvo bilo je obavezno da djeluje u sporazumu sa Vladom i da je o svom radu redovno obavještava. Kompetencije vladinog povjerenika išle su tako daleko da je on po sopstvenom nađenju mogao obustaviti sprovođenje odluka Vakufskog ravnateljstva. Konačnu odluku donosila je Zemaljska vlada. Navedenom naredbom obrazovana su bila kotarska povjerenstva, osim u Sarajevu. Članove kotarskog povjerenstva imenovala je Zemaljska vlada. Kompetencije kotarskih vakufskih povjerenstava bile su ograničene. Dostavljali su Zemaljskom vakufskom povjerenstvu svoje prijedloge u pogledu upotrebe sredstava zemaljske vakufske zaklade. Ranije njihovo ovlašćenje da mogu slobodno raspolagati sa 200 forinti za potrebe gradnje, ovom naredbom bilo je ukinuto. Mutevelije koje su upravljale vakufima bili su ovlašćeni da raspoložu novčanim sredstvima u okviru planiranih sredstava od strane Zemaljskog vakufskog povjerenstva. Mogli su putem Kotarskog vakufskog povjerenstva dostavljati prijedloge Zemaljskom vakufskom ravnateljstvu kako u pogledu izmjeni predračuna, tako i u pogledu upotrebe sredstava zemaljske vakufske zaklade. Zemaljsko vakufsko povjerenstvo u pogledu svoje odgovornosti prema organima vlasti bilo je stavljeno u jednak položaj sa ostalim zemaljskim činovnicima, odnosno bilo je potčinjeno tim organima kao i ostali zemaljski činovnici. Činovnici i službenici Zemaljskog vakufskog ravnateljstva, kao i službenici kotarskih povjerenstava subordinirani su bili predsjedniku Zemaljskog vakufskog povjerenstva. Duhovni i znan-

²⁴⁾ Knjiga zapisnika sjednica o pregovorima predstavnika Zemaljske vlade sa predstavnicima pokreta Muslimana za vjersku i vakufsku autonomiju, koji su vođeni od februara do aprila 1901. Biblioteka Arhiva SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo. Prva sjednica od 2. februara 1901. str. 14. (Dalje: Zapisnik sjednica). Knjiga zapisnika sjednica ima preko 900 stranica teksta.

²⁵⁾ Zbornik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu 1894. Naredba Zemaljske vlade za BiH od 10. jula 1894. o vakufskoj upravi u Bosni i Hercegovini.

stveni službenici vakufa bili su subordinirani reis-ul-ulemi. U njihovom ovlaštenju bilo je izricanje disciplinskih kazni. Otpuštanje iz službe bilo je, međutim, u kompetenciji Zemaljske vlade.²⁶⁾

I površnim upoređivanjem onog što se tražilo memorandumom i statutom koje su podnijeli mostarski Muslimani 1899. u pogledu organizacije islamske vjerske zajednice i vakufsko-mearifskih zaklada sa već postojećom organizacijom kako islamske vjerske zajednice, tako i organizacijom vakufsko-mearifskih zaklada, mogu se zapaziti velike razlike između kojih je bilo teško utvrditi dodirne tačke. Iako se formalno i u prijedlozima predstavnika mostarskih Muslimana respektovala, uglavnom, postojeća struktura, prije svega vjerskih vakufsko-mearifskih organa, ipak njihovi prijedlozi pledirali su za jednu potpuno autonomnu vlastitu organizaciju islamske vjerske zajednice i vakufsko-mearifskih zaklada. Njome se tražilo potpuno eliminisanje svakog uticaja organa okupacione vlasti. Iako su i memorandum i predloženi statut imali sudbinu ranijih sličnih predstavlki opoziciono raspoloženih Muslimana i kao »neosnovani« i »neopravdani« bili odbijeni, ipak ne može se osporiti da su zemaljske vlasti u Sarajevu sa mnogo pažnje pratile akcije mostarskih Muslimana i o tome detaljno obavještavale nadležno ministarstvo u Beču. Zemaljske vlasti se više ne dvoume da je slučaj sa Fatom Omanović tako vješto iskorišten da daje elemente za zaključak da cijela akcija ozbiljno utire put prerastanju u pokret. Zemaljska vlada u cijeloj akciji vidi i umiješane prste mostarskih Srba, pa se i predloženi statut po svojoj koncepciji, osobenosti stila upotrebi pojedinih riječi upoređuje sa »Jeftanović-Šolinim« statutom za crkveno-školsku autonomiju bosansko-hercegovačkih Srba i u tom pogledu nalaze određene sličnosti²⁷⁾. Gotovo svi navodi u memorandumu mostarskih Muslimana ocjenjuju se

²⁶⁾ Fehim Spaho: **Pedeset godina vakufske uprave u Bosni i Hercegovini**. Kalendar Narodne uzdanice za 1933. god. I. Sarajevo. Zemaljsku vakufsku komisiju sačinjavali su: predsjednik, vakufski nadzornik, tajnik, četiri člana ulema međžlisa, dvojica sudija vrhovnog šerijatskog suda i 12 imenovanih članova iz redova uglednijih Muslimana, odnosno po dva iz svakog okruga. Prva tri člana, tj. predsjednik, vakufski nadzornik i tajnik bili su istovremeno vakufski činovnici i kao takve imenovalo ih je Zajedničko ministarstvo finansija u Beču. Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo sačinjavali su: predsjednik (on je ujedno i predsjednik Zemaljske vakufske komisije), vakufski nadzornik i tajnik i ostalo potrebno osoblje. Činovnike koji nisu članovi Zemaljske vakufske komisije imenovala je Zemaljska vlada. Službenike Zemaljskog vakufskog ravnateljstva plaćala je Zemaljska vakufska zaklada. Kotarske vakufske komisije sačinjavali su: šerijatski sudija (kadija) u svojstvu predsjednika, imam tamošnje džamije, muderis ili hodža i dva istaknuta građanina iz redova Muslimana. Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 10. jula 1894. o vakufskoj upravi u Bosni i Hercegovini. Zbornik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu 1894.

²⁷⁾ Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. 13, od 12. decembra 1899. str. 91. — Riječ je o nacrtu Ustava crkvene i školske samouprave srpskog pravoslavnog naroda u Bosni i Hercegovini objavljenom u Novom Sadu. Srpska štamparija dr Svetozara Miletića 1898.

kao neosnovani i neprihvatljivi.²⁶⁾ Izneseni su i podaci o mjerama vlasti i ostvarenim rezultatima usmjerenim ka osnivanju i unapređenju mreže vjerskih škola, prvenstveno reformisanih mekteba, tzv. mektebi ibtidaije, ka osnivanju učiteljske škole tzv. Dar-ul-mualimin.²⁷⁾ Istaknuto je da se osnivanje i finansiranje mekteba vršilo iz sredstava vakufa, a i zemaljske vlasti su svojim sredstvima u određenoj mjeri pomagale ove akcije. Mektebi ibtidaije bili su prema navodima zemaljskih vlasti »... u didaktičkom i administrativnom pogledu pod ingerencijom vakufske uprave, koja je u sporazumu sa reis-ul-ulemom vršila najpotpuniji nadzor i kontroli nastave, postavljala i otpuštala učitelje i vodila evidenciju i statistiku.«²⁸⁾ O zapostavljanju mostarskog okruga kako u pogledu razvojne mreže reformisanih mekteba, tako i u pogledu troškova njihovog održavanja, ponajmanje se moglo govoriti i ističe se da posebno Mostar ima najmanje povoda da se u tom pogledu žali. Kao potvrda ovoj tvrdnji navode se podaci.²⁹⁾ Neopravdanim se čini zemaljskim vlastima tvrdnja

²⁶⁾ U vrlo detaljnom izvještaju Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu finansija od 12. decembra 1899. o predstavi i prijedlogu Statuta mostarskih Muslimana ukazano je na neosnovanost oba navedena dokumenta — Hauptmann, dok. br. 13, str. 90—101. — A u pismu Kalaju od 27. 3. 1900. Kučera je razmatrao sljedeće mjere u vezi sa akcijom mostarskih Muslimana: odbijanje predstave i prijedloga statuta; smjenjivanje muftije Džabića; reformu medresa koja momentalno nije oportuna. Kučera je bio protiv toga da se u okviru džamije u Travniku osnuje više islamsko učilište, jer bi to moglo povrijediti muftiju Korkuta, koji se deklarirao kao vladin pristalica. Zajedničko ministarstvo finansija izrazilo je svoju saglasnost sa Kučerininim prijedlozima. Smjenjivanje mostarskog muftije uslijedilo je u aprilu 1900. — Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. br. 14, od 1. februara 1900. — napomena 1 i 2. na str. 103.

²⁷⁾ Isto, dok. 13, od 12. decembra 1899, str. 98—99. O vjerskim početnim školama Muslimana BiH sibjan-mektebi i mektebi-ibtidaije pod austrougarskom upravom vidi detaljnije u: **Vojislav Bogićević, Istorija razvitka osnovnih škola u BiH u doba turske i austro-ugarske uprave (1463—1918)**. Zavod za izdavanje udžbenika BiH, Sarajevo 1965, str. 227—240. — Prije nego je uslijedilo osnivanje reformiranih mekteba tzv. mekteb-ibtidaije Zemaljska vlada odobrila je osnivanje »Dar-ul-mualimin« (preparandija). Po navodima dr Hajrudina Čurića, »Dar-ul-mualimin« što znači »Dom učitelja« odnosno učiteljska škola, osnovao je u Sarajevu 1869. valija Safvet-paša. Osnovni smisao osnivanja ove ustanove bilo je obrazovanje učitelja za mektebe u kojima je pored nauke o vjeri i dužnostima Muslimana trebalo da se »predaje i pisanje, čitanje i osnovi realnijih nauka«. Stoga se iziskivalo veće obrazovanje onih koji su izvodili nastavu u mektebima. — Vidi detaljnije u: Dr Hajrudin Čurić, **Školske prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini 1800—1878**. Posebna izdanja Srpske akademije nauka i umjetnosti, knjiga CCCXXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 50, str. 161—153. — Međutim Vojislav Bogićević u svojoj knjizi **Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463—1918**, iznosi da je na zahtjev vakufske uprave u Bosni i Hercegovini 1891. Zemaljska vlada u Sarajevu izdala odobrenje za osnivanje »Dar-ul-mualimina« i prva takva ustanova počela je sa radom 1892. Bogićević ne spominje da je takva ustanova već ranije postojala u Sarajevu. Pored vjerskih, u ovoj školskoj instituciji izvođena je i nastava jezika (bosanski jezik) krasnopis, aritmetika, geometrija, geografija i istorija, prirodne nauke i fizika i pedagogija. Po završenoj nastavi, učenici su sticali zvanje mualima. Detaljnije, navedena knjiga V. Bogićevića str. 233.

²⁸⁾ Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. br. 13, od 12. decembra 1899, str. 94.

²⁹⁾ Isto, str. 97.

o beznadežnom stanju medresa, iako se ne poriče da naslijeđena organizacija medresa iz otomanskog vremena ne odgovara zahtjevima i potrebama koje takve institucije moraju da imaju. Same austrougarske vlasti sa svoje strane nisu se željele upuštati u temeljitije reforme ovih vjerskih zavoda pretpostavljajući da bi time izazvale ili dale povoda za fanatičan otpor Muslimana. Zahtjev mostarskih Muslimana za izdvajanje Hercegovine kao posebne cjeline u pogledu vjersko-vakufske i mearifске organizacije ocijenjen je kao separatizam i na ignorisanje interesa svih bosanskohercegovačkih Muslimana. Organizacije islamske zajednice i vakufsko-mearifskih institucija koje su predmet kritike, a koje su po navodima austrougarskih nadležnih faktora stvorene na molbu i inicijativu »muslimanskog plemstva« i određenih islamskih krugova svojim dotadašnjim postojanjem i djelovanjem opravdale su i dokazale svoju misiju. Iste niske pobude, kao što su zavist i niska mržnja, koje su motivirale potpisnike memoranduma da kritikuju ulogu institucije ulema medžlisa i reis-ul-uleme, potakle su ih, po ocjeni Zemaljske vlade, da napadaju poslije okupacije stvorenu organizaciju vakufa. S tim u vezi Zemaljska vlada konstatuje da je vakuf već i prije okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske bio doveden u jaderno stanje, pa je ona, polazeći od otomanskih zakona, pristupila njegovoj organizaciji i 1883. obrazovala Zemaljsku vakufsku komisiju sa zadatkom da reguliše vakufska pitanja u Bosni i Hercegovini. Zemaljskoj vakufskoj komisiji bile su subordinirane kotoarske vakufske komisije. Djelatnost ovih komisija, čiji je rad bio stavljen pod »razumljivu« kontrolu države, dale su, po navodima Zemaljske vlade, bogate rezultate. Ostvareni su zavidni prihodi vakufa koji su opet trošeni za potrebe vakufskih zaklada. Vakufima i vakufskim komisijama rukovodili su, po njenom mišljenju, najugledniji i najimućniji Muslimani i vodilo se računa da to ne budu ljudi iz redova državnih činovnika. Nizom podataka nastojalo se dokazati da postojeća organizacija vakufa predstavlja »pravi blagoslov« za Muslimane.³²⁾ Za mostarski okrug se kaže da poslije travničkog raspolože s najmanje vakufa, ali ipak u poređenju sa drugim vakufima na trećem je mjestu po visini prihoda, jer je upravo Zemaljska vakufska komisija krajnje brižljivo posvećivala pažnju potrebama mostarskog okruga, pa čak i na štetu drugih dijelova zemlje.³³⁾

Odbijajući sve prigovore mostarskih Muslimana kao neosnovane, Zemaljska vlada svoj prijedlog Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču da se i memorandum i statut ne prihvate, obrazložila je sljedećim momentima: prvo, postojeća organizacija muslimanskih vjerskih institucija »besprijeekorno« djeluje, a funkcioneri vakufa na uspješnan način obavljaju svoje zadatke; elaborat mostarskih Muslimana izrađen je pod uticajem Srba i njegovi sastavljači pri tome manje su računali na njegov uspjeh, a više imali u vidu političku demonstraciju; odbačen je kao bezuman zahtjev da islamski duhovi odbor postavlja vjeroučitelje, pa čak i u državnim školama; neprihvatljiv je dalje zahtjev da se kalifa, odnosno šejh-ul-islam prizna kao najviši duhovni funkcioner bosansko-

³²⁾ Isto, str. 98—99.

³³⁾ Isto.

hercegovačkih Muslimana, s obzirom na to da šejh-ul-islam ne vrši isključivo vjersku funkciju, nego je i službenik Porte, a poslije velikog vezira drugi je po rangu državni službenik. Uz to on nije od svih muslimana izvan otomanske države ni priznat kao najviši vjerski autoritet. S tim u vezi je neosnovano i pozivanje na 2 član Novopazarske konvencije iz 1879. i neprihvatljivo je direktno općenje »... ovdašnjih Muslimana sa pomenutim otomanskim dostojanstvenikom«. ³⁴⁾ Rezimirajući svoje mišljenje o žalbi i statutu mostarskih Muslimana, Zemaljska vlada je zaključila da je memorandum u cjelini neosnovan, a zahtjevi u statutu dijelom neispunjivi i neostvarljivi, a dijelom pretjerani. Cio podneseni elaborat djelo je, po njenom mišljenju, »neprijateljskog duha« i predstavlja običnu krpariju mostarske muslimanske opozicije koja zanemaruje cjelovite interese Muslimana i traži za sebe jedan neopravdano poseban položaj i prevlast ne samo u cijelom upravnom području nego i u mostarskom okrugu. ³⁵⁾

U studiji **Položaj Muslimana...** Kalaj dosta opširno analizira memorandum i statut mostarskih Muslimana o uređenju vjersko-vakufskih i mearifskih pitanja u Hercegovini. On smatra da je muftija Džabić vješto iskoristio slučaj konverzije Fate Omanović za okupljanje Muslimana i učvršćenje svog položaja »pastira« mostarskih Muslimana, jer je razvio tim povodom takvu kampanju kao da su svi Muslimani dovedeni u položaj da budu pokatoličeni. Ipak, po njegovoj ocjeni, Džabić je u svojoj akciji pošao od pogrešnih pretpostavki, jer je cio slučaj oko Fate Omanović neistinito prikazao i svoju akciju gradio na moralnom i materijalnom »izdvajanju Muslimana Hercegovine iz državne zajednice«. Upravo ono što je svojevremeno Ali paša Rizvanbegović tražio na političkom planu za Hercegovinu, to je ovog puta po njegovoj ocjeni na religijskom planu tražio Džabić. ³⁶⁾ Memorandum mostarskih Muslimana morao je stoga biti odbijen i za to on navodi dva razloga: prvo, jer je tvrdnja da je islam u Bosni ugrožen, neosnovana, i drugo, jer bi organizacija islamske vjerske zajednice na način kako su preporučivali Džabić i njegovi drugovi protivrječila interesima Muslimana ³⁷⁾. Dokazujući neosnovanost memoranduma mostarskih Muslimana, Kalaj ističe da ne postoji nijedno takvo područje na kome žive stanovnici različitih konfesija; kao što je to slučaj u BiH, a sa tako malo slučajeva promjene vjeroispovijesti. On to nastoji dokumentovati podacima. ³⁸⁾ Po njegovom mišljenju, svaki slučaj promjene vjeroispovijesti predstavljao je za sebe mali roman i najčešći razlog konverzije su udaja, odnosno ženidba. U svim onim slučajevima gdje se je moglo utvrditi da je u pitanju prinuda ili otmica, vlasti su strogo postupile. Po njegovom mišljenju pod otomanskom vlaš-

³⁴⁾ Isto, str. 100.

³⁵⁾ Isto, str. 100—101.

³⁶⁾ *Die Lage der Mohammedaner*, str. 103—104.

³⁷⁾ Isto, str. 106.

³⁸⁾ Isto, str. 106—108. Kalaj konstatuje da je u toku dvadeset jednogodišnje austrougarske uprave u BiH od ukupno 1,568.092 stanovnika Bosne i Hercegovine svega 144 lica promijenilo religiju, što u prosjeku godišnje iznosi 7 osoba. Isto, str. 107

ću bilo je daleko više nego tada slučajeva da Muslimani napuštaju svoju vjeru, odlazeći bilo u Srbiju ili Dalmaciju. On široko analizira carevu naredbu od 30. juna 1891. kojom se regulisalo pitanje prelaženja iz jedne u drugu vjeroispovijest. Smisao austrougarske politike u tom pogledu on vidi u konzerviranju balkasknih religija, pa konstatuje kako su gotovo sve mjere austrougarske vlasti usmjerene u tom pravcu.³⁹⁾ U svojoj analizi statuta o samoupravi u islamskim vjerskim pitanjima i islamskim vakufima u Hercegovini Kalaj pravilno ocjenjuje da je on tako koncipiran da Vlada preda na upravu vakufski fond jednoj posebnoj vakufsko-mearifskoj komisiji, a muslimanskom elementu obezbjeđuje se učešće u njegovoj upravi na nivou općine. Takva polazna osnova njemu se čini neprihvatljivom, jer nijedna vlada ne bi bila spremna da preda vakufe koje je spasila od njihovog propadanja. Za njega je statut u cjelini neprihvatljiv i s tim u vezi izražava u vidu pitanja svoje čuđenje da li igdje postoji vlada u svijetu koja bi tako nešto mogla sacionisati. On ni u memorandumu, a ni u predloženom statutu ne uočava »prihvatljivo jezgro« za ostvarivanje sporazuma. Prihvatanje predloženog statuta od strane Vlade bilo bi ravno odricanju od suvereniteta. Time bi se istovremeno priznalo »jadno stanje« dvadeset jednogodišnje austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, ispunjene inače »čestitim namjerama«. Zbog svega toga Kalaj smatra da je bilo neizbježno da se i memorandum i statut odbiju kao neprihvatljivi dokumenti.⁴⁰⁾

S obzirom na sve navedene momente, prirodno je bilo da Zajedničko ministarstvo, na čijem čelu je B. Kalaj, prihvati prijedlog Zemaljske vlade u Sarajevu da se i memorandum i statut, koji su dostavili predstavnici muslimanske opozicije iz Mostara predvođeni muftijom Džabićem, odbiju kao neprihvatljivi i neopravdani. Zajedničko ministarstvo u svom dopisu Zemaljskoj vladi od 2. februara 1900. saglasilo se s tim prijedlogom i dalo nalog da se takva odluka saopšti podnosiocima navedenih dokumenata istovremeno sa sličnim carevim rješenjem.⁴¹⁾ Daljnja konsekvencija ovakvog stava zvaničnih austrougarskih političkih faktora prema akciji mostarskih Muslimana bila je naređenje Zemaljske vlade o raspuštanju muslimanske čitaonice u Mostaru (Kiraethana), jer se ona smatrala kao centar, odakle su započete akcije mostarskih Muslimana i odluka da se Ali Fehmi ef. Džabić kao eksponirani vođa pokreta smijeni sa položaja mostarskog muftije i na njegovo mjesto postavi Hadži Abdulah Riđanović, dotadašnji muderis jedne mostarske medrese⁴²⁾.

Međutim, pokret Muslimana time nije bio suzbijen, nego je, naprotiv, još podstaknut i proširen na ostalo područje Bosne i Hercegovine. Posebno je travnički okrug postao značajno uporište u cjelokupnoj akciji muslimanskog plemstva i dijela sveštenstva. Zemaljska vlada nastojala je stoga u travničkom okrugu da preferira travničkog muftiju Kor-

³⁹⁾ Isto, str. 108—109.

⁴⁰⁾ Isto, str. 114.

⁴¹⁾ Kao napomena 28.

⁴²⁾ Džabića pokret i daljnji razvoj političkih prilika. Spomenica dvadeset pete godišnjice »Gajreta« 1903—1928. Izdao Glavni odbor »Gajreta« u Sarajevu 1928. Uredio Hamza Humo, str. 43—54.

kuta i da okupi oko njega širi krug pristalica. Slični pokušaji činjeni su i posredstvom reus-ul-uleme Azabagića u Sarajevu.⁴³⁾ Posebno je od značaja već pomenuta akcija sa prikupljanjem potpisa, kako bi se na taj način dokazalo da su pripadnici islamske vjerske zajednice u pogledu vjerskih prilika potpuno zadovoljni i da posjeduju sve potrebne vjerske škole. Međutim, ni te a ni druge mjere, koje su dobile i represivan karakter, nisu postigle željeni cilj. Pokret je dobio još više u svojoj širini i intenzitetu. Neosporna potvrda tome je i odluka ministra Kalaja da u decembru 1900. godine primi u Sarajevu delegaciju Muslimana koju je predvodio Ali ef. Džabić, koja mu je predala memorandum i Nacrt statuta o vjerskoj i vakufsko-mearifskoj autonomiji i odluku da predstavnik Zemaljske vlade, konkretno baron Kučera, otpočne početkom februara 1901. godine pregovore sa vođstvom muslimanskog pokreta.

Pregovori između predstavnika pokreta Muslimana za vjersko-vakufsku i mearifsku autonomiju, koje je predvodio Ali Fehmi ef. Džabić, i barona H. Kučere, koji je predstavljao Zemaljsku vladu, koji su počeli 2. februara 1901. vođeni su na bazi memoranduma muslimanske opozicije podnesenog B. Kalaju 19. decembra 1900. i Nacrtu statuta za autonomno uređenje islamske vjeroispovijesti i vakufsko-mearifске zaklade u Bosni i Hercegovini. Memorandum je veoma iscrpan i u svom uvodnom dijelu detaljno opisuje događaje koji su neposredno prethodili austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine, poziva se na proklamaciju barona Filipovića, zapovjednika austrougarskih trupa koje su okupirale Bosnu i Hercegovinu »... da svi sinovi ove zemlje uživaju jednaka prava po zakonima; da svi oni budu šticeeni u svom životu, u svojoj vjeri...« i ukazuje na član 2 Novopazarske konvencije od 21. aprila 1879. da će se osigurati potpuna sloboda vjere »... naročito potpuna sloboda u saobraćaju sa njihovim duhovnim šefovima...« Zatim se konstatuje da je dotadašnja uprava Bosnom i Hercegovinom pokazala da se Austro-Ugarska ne pridržava proklamovnih principa, jer se na svakom koraku vide »... porušene džamije, razorana i razgrabljena islamska groblja, (a) uništene zadužbine pobožnih muslimana džamije prerusene u katoličke crkve...« Za to su navedeni u memorandumu konkretni podaci⁴⁴⁾. Dalje se konstatuje na sličan način, kao i u onom dokumentu od oktobra 1899, koji su podnijeli predstavnici Muslimana iz Mostara, loše stanje vjerskog odgoja Muslimana, da u BiH ima svega 40 mekteba i da su oni pretežno locirani u gradovima; kritikuje se ustanova za naobrazbu hodža tzv. Dar-ul-mualimin osnovana 1892. a zamišljena kao svojevrsna preparandija, jer se u njoj ne obavlja nastava islamskih vjerskih predmeta, a ne izučavaju se ni arapski ni turski jezik, iako je cjelokupna islamska nauka na pomenutim jezicima. Najviše institucije postojeće organizacije islamske vjerske zajednice ulema međžlis na čelu sa reis-ul-ulemom, a isto tako i tadašnja organizacija vakufskih i mearifskih zaklada, prema

⁴³⁾ Isto.

⁴⁴⁾ Predstavka Muslimana Bosne i Hercegovine podnesena ministru Kalaju 19. decembra 1900. godine u Sarajevu. — Spisi islamskog naroda Bosne i Hercegovine u stvari vjersko-prosvjetnog uređenja i samouprave. Izdanje Društva »Rada«. Miletićeva štamparija, Novi Sad, 1903. str. 92, 111—122. (Dalje: Spisi islamskog naroda).

ovoj ocjeni, doprinijele su nazadovanju islama u Bosni i Hercegovini. Iznosi se zatim tvrdnja da je katolicizam u Bosni i Hercegovini postao agresivan i da pri tome nije »odlučan samo broj pokatoličenjaka« nego i »duh i tendencija cijele akcije katoličke propagande, po kojima možemo spoznati njene namjere i ciljeve«. Pokatoličuju se malodobnici i pravno i aktivno nesposobni ljudi.⁴⁵⁾ U uskoj vezi s akcijom pokatoličavanja »... uporedo ide i grubo vrijeđanje svih vjerskih, porodičnih i bračnih svetinja islamskog naroda Herceg-Bosne«. ⁴⁶⁾ Razlog iseljavanju Muslimana u Tursku autori memoranduma nalaze u povredama islamskih svetinja, koje se manifestuju u pretvaranju islamskih grobalja u privatna dobra i što se na vakufskom zemljištu grade javne zgrade, zatim u pretvaranju medresa u kotarske ispostave i sl. U isto to vrijeme reis-ul-ulema, koji bi trebalo da se stavi u zaštitu interesa islama, traži od Muslimana pismene izjave lojalnosti vladinoj politici.⁴⁷⁾ Slično kao u dokumentu mostarskih Muslimana kritikuje se i praksa da se vakufskim novcem grade kuće za iznajmljivanje. Navedeni su slučajevi da se vakufski pašnjaci uvode u erarno zemljište, da se grade državne zgrade na vakufskom zemljištu i kao primjer se ističe zgrada Zemaljske vlade, koja je sagrađena na dijelu vakufskog zemljišta zvanom Musala i dr. Svi navedeni primjeri sugerirali su autorima memoranduma jedan zaključak da sve uredbe i naredbe okupacione vlade, a tiču se »islamskog naroda« u Bosni i Hercegovini »... nisu osigurale njegov vjerski opstanak u starodrvеноj mu otadžbini, nego naprotiv te uredbe dovele su njegovu vjeru i vjerske mu svetinje do ivice propasti«. Za takvo stanje oni nalaze uzroke u činjenici »... da okupaciona vlada po svom sastavu i vjerskom pogledu katolička, nije mogla sorovoditi vjersku slobodu i ravnopravnost prema pretežnoj i ogromnoj većini naroda Herceg-Bosne, koji je po vjeri islamski i pravoslavni, ako se pri tome nije strogo držala načela nemiješanja u upravu vjerski poslova muslimana i pravoslavnih«. Upravo suprotno, ona se miješala i te kako u vjerska pitanja muslimana i pravoslavnih i upravu ovim vjerskim zajednicama uzela u svoje ruke.⁴⁸⁾ To se, međutim, nije desilo sa katoličkom crkvom u Bosni i Hercegovini, jer istom rukovodi »rimski Vatikan«, pa je iz toga slijedila »... užasna anomalija, da je okupaciona vlada svemoćna u vjeri islamskoj i pravoslavnoj, a nemoćna u katoličkoj vjeri.«⁴⁹⁾ Sve

⁴⁵⁾ Spisi islamskog naroda, str. 98—99.

⁴⁶⁾ U svojoj predstavi zastupnici bosansko-hercegovačkih Muslimana ističu kako je izvjesno vrijeme poslije stupanja na snagu Uredbe Zemaljske vlade od juna 1891, kojom se regulisalo pitanje prelaza iz jedne vjere u drugu, bila obustavljena propaganda katolicizma da bi opet novom snagom uskrsnula. Uredbom je regulisano da prelaznik u drugu vjeru mora biti punoljetan i umno zdrav; da mora svoju namjeru o promjeni vjere najaviti svom vjerskom starješini i s njim se posavjetovati. A ukoliko je odlučan u svojoj namjeri, treba da zatraži od svog vjerskog starješine potvrdu o svojoj odluci s kojom se prijavljuje okružnoj vlasti da ona »... sa naročito pozvanim povjerenstvom o vjerskom prelazu konačno odluči« — Isto, str. 99.

O pomenutoj Uredbi piše i Kalaj u svojoj studiji *Die Lage der Mohamedaner* na str. 108—109.

⁴⁷⁾ Spisi islamskog naroda, str. 120.

⁴⁸⁾ Isto, str. 124. i 127.

⁴⁹⁾ Isto, str. 128.

to, opet, ima svoju krajnju konsekvencu da je rimska crkva sebi obezbijedila superioran odnos i prema islamskoj i pravoslavnoj vjeri. Naglašavanje u memorandumu da se pravoslavna crkva našla okupacijom 1878. BiH u sličnom položaju sa islamskom vjerom svakako je novi momenat, koji se u ranijim predstavkama Muslimana nije isticao. U memorandumu mostarskih Muslimana naglasak je isključivo bio na nepovoljnom statusu islamske vjere, a kada se tražilo da se Muslimanima očuvaju njihove veze sa mešihatom, odnosno veze sa kalifom u Carigradu, onda se pri tome polazilo od činjenice da je pravoslavnom dijelu bosanskohercegovačkog stanovništva obezbijedena veza sa carigradskom patrijaršijom, a katolicima u BiH opet njihove veze sa rimskim papom. S obzirom na tretman koji je dobila islamska vjerska zajednica pod novom okupacionom upravom, koji joj ne samo ne obezbjeđuje ravnopravnost nego je stavlja u potčinjen odnos, autori memoranduma smatrali su da ni ulema medžlis, a ni vakufska povjerenstva »... ne mogu biti i nisu islamske vjerske korporacije nego su činovnički organi inovjerne vlade«. S obzirom na katolički karakter Austro-Ugarske Monarhije, razumljivo je bilo, po ocjeni autora memoranduma, da je izuzetno pod njenom »inovjernom vladom« islamska zajednica stavljena u takav položaj da ta Vlada upravlja njenom vjerskom imovinom. A to se nije desilo nigdje tamo gdje je islam bio u situaciji da određuje svoj odnos prema hrišćanskim vladama. Za to se nalazila potvrda u statusu pripadnika islamske vjere u Rusiji, Tesaliji, Rumuniji, Bugarskoj na otoku Kipru. S tim u vezi se konstatuje da se samo u okupiranoj Bosni i Hercegovini prekinula u potpunosti duhovna veza pripadnika islama sa najvišim njihovim poglavarom, sa njihovim kalifom »... a uprava sa islamskom vjerom i vjerskim imanjem pridržana inovjernoj vladi...«⁵⁰⁾ U zaključku memoranduma njegovi potpisnici, koji sebe ističu kao ovlaštene zastupnike Muslimana Bosne i Hercegovine, nalaze glavni uzrok, pored već navedenih, u »vjerskim neprilikama islamskog naroda u Herceg-Bosni«, u postojećoj vjerskoj organizaciji islamskog naroda kakvu je stvorila »inovjerna vlada«.⁵¹⁾ Neosporno da kao značajan i nov momenat u ovom dokumentu, za razliku od memorandumu mostarskih Muslimana iz 1899, treba istaći da su se kao potpisnici ovog dokumenta pojavili predstavnici Muslimana svih okruga Bosne i Hercegovine, a takođe i predloženog Nacrta statuta o autonomnom uređenju, ali su njegovi inspiratori u svakom slučaju bili mostarski Muslimani.⁵²⁾

Zajednički istup muslimanskih predstavnika Bosne i Hercegovine objasnio se doslovno riječima: »Zajednička vjerska opasnost, koja prijete islamskom narodu Bosne i Hercegovine uništila je onaj antagonizam, koji je vjekovima dijelio Bosnu od Hercegovine.«⁵³⁾

⁵⁰⁾ Isto, str. 130.

⁵¹⁾ Isto, str. 131.

⁵²⁾ Predstavku su potpisali: za okrug Mostar, — Džabić Ali Fehmi i Komadina Mujaga; za okrug Sarajevo — Bićakčić Hadži Salihaga i Henda Ahmedaga; za okrug Travnik — Hasanpašić Hamdibeg i Firdus Alibeg; za okrug Donja Tuzla — Prcić Hadži Osman Efendi i Tuzlić Bakirbeg; za okrug Bihać — Kulenović Skenderbeg; za okrug Banja Luka — Džinić Hadži Mahmudbeg i Cerić Hadži Sulejmanbeg. — Navedena predstavka.

⁵³⁾ Spisi islamskog naroda, str. 134.

Nacrt statuta za autonomno uređenje islamske vjeroispovijedi... koji su sada podnijeli predstavnici vođstva pokreta za područje cijele BiH⁵⁴⁾ polazi u bitnim elementima od istih principa kao i statut koji su dostavili Zajedničkom ministarstvu finasija u Beču i predstavnici mostarskih Muslimana u oktobru 1899. To znači da se i ovdje pošlo od stanovišta da su vakufsko-mearifske zaklade svojina islamskog naroda, pa u skladu s tim, njima treba da upravljaju članovi ovih zaklada. Prihvaćena je, doduše zatečena, odnosno postojeća organizacija vakufskih povjerenstava za cijelo područje BiH, ali se sastav i izbor tih organa povjerava Muslimanima da ih biraju putem glavnih skupština vakufsko-mearifskih kotareva. Članovi kotarskih vakufskih povjerenstava odgovaraju za svoj rad glavnim skupštinama kotara, odnosno organu koji ga je birao. Iz redova članova kotarskih vakufskih povjerenstava biraju se predstavnici u Zemaljskom vakufskom saboru u Sarajevu čiji je djelokrug rada istovetan postojećem Zemaljskom vakufskom povjerenstvu. Isto tako predviđeni saborski odbor po novom statutu ima istu funkciju kao tadašnje Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo u Sarajevu. Članove saborskog odbora, odnosno postojećeg Vakufskog ravnateljstva bira sabor kao svoje stalne činovnike vakufsko-mearifskih zaklada. Zemaljskoj vladi omogućeno je pravo kontrole nad »imovinskom upravom«, zatim njen povjerenik ima pravo da prisustvuje kotarskim glavnim skupštinama, sjednicama vakufskog kotarskog povjerenstva i sabora. Postojeće institucije, kao što su ulema medžlis sa reis-ul-ulemom su zadržane, ali je na njihov izbor obezbijeđen uticaj vakufsko-mearifskog sabora. Pri tome nisu krnjene ingerencije zemaljske vlasti u pogledu postavljenja reis-ul-uleme i muftija.⁵⁵⁾ Ovaj Nacrt statuta, kako je već naglašeno, gotovo ni u čemu ne odstupa u pogledu načina organizacija vakufsko-mearifskih zaklada od one koja je tada bila na snazi. To je, u stvari, koncept jedne centralistički zasnovane organizacije po kome su njene najniže instance u kotarevima vakufsko-mearifske glavne skupštine i od nje izabrani kao njeni izvršni organi kotarska vakufsko-mearifska povjerenstva. Najviše instance ove organizacije su vakufsko-mearifski sabor i saborski odbor kao njegov izvršni organ. Svaki od ovih organa djeluju prema utvrđenim kompetencijama samostalno, ali je on, ipak, u stvarima uprave, sudstva, discipline potpuno podređen neposredno višem organu, a vrhovne vakufsko-mearifske vlasti rješavaju u posljednjoj instanci u svim slučajevima, dok niže vakufsko-mearifske vlasti »... samo utoliko u koliko im je odluka označena kao konačna.«⁵⁶⁾ Svaki pri-

⁵⁴⁾ Nacrt statuta za autonomno uređenje muslimanske vjeroispovijedi i vakufsko mearifske zaklade u Bosni i Hercegovini. — Nedostaje godina izdanja, ali se iz uvodne napomene izdavača može pretpostaviti da je to bilo 1905, jer motiv publikovanja Nacrta statuta oni doslovno fomuliše ovako: »Na ovaj korak nas natjera posljednji odgovor zajedničkog ministarstva, dat preko bos. hercegovačke vlade od 14. maja 1905. godine, na našu predstavku odaslanu iz Sl. Broda«. Potpun tekst Nacrta statuta nalazi se i u: Knjiga zapisnika sjednica pregovora predstavnika Zemaljske vlade i vođstva muslimanskog pokreta koji su vođeni od februara do druge polovine aprila 1901. u Sarajevu. Biblioteka Arhiva SR Bosne i Hercegovine. (Dalje: Nacrt statuta).

⁵⁵⁾ Pitanje postavljanja reis-ul-uleme regulisano je paragrafom 96. Nacrta statuta, a postavljenje muftija paragrafom 110 istog dokumenta.

⁵⁶⁾ Nacrt statuta par. 11, str. 8.

padnik islamske vjere obavezno mora biti član jednog vakufsko-mearifskog kotara, odnosno onog u kome stanuje. Glavnu skupštinu kotarske vakufsko-mearifске zaklade biraju članovi vakufsko-mearifskih zaklada na tom području, koji su navršili 24 godine života. U glavnu skupštinu mogu biti izabrani samo oni članovi zaklada koji su položili račun »o vakufskom dobru«. Izričito se onemogućuje izbor u ovaj organ sluzi ili »čeljadi koji stoje u javnoj ili privatnoj službi«.») Isključuje se svaki uticaj vlasti na rad vakufsko-mearifskih organa. Sjednicama glavnih skupština u kotaru može prisustvovati predstavnik vlasti, ali bez prava da utiče na njen rad. Sjednicama glavne skupštine rukovodi predsjednik kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva.

Kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo je u funkciji izvršnog organa glavne skupštine kotara. On ostvaruje zaključke tog organa; ono ima 5 članova u kotarskim mestima, a u okružnim 9 članova, koje glavna skupština bira na tri godine. U djelokrugu rada kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva spadaju, uglavnom, isti zadaci kao što je to utvrdio statut mostarskih Muslimana iz 1899.⁵⁷⁾

Vakufsko-mearifski sabor po statutu je vrhovna vlast cjelokupne bosanskohercegovačke zaklade, koji nadzire rad kotarskih glavnih skupština i kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava. Zadaci ovog organa formulisani su slično kao i u statutu mostarskih Muslimana za 1899. On odlučuje i upravlja cjelokupnom imovinom zajedničke zaklade.⁵⁸⁾

⁵⁷⁾ U djelokrugu rada Kotarske glavne skupštine spadalo je: izbor članova Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva; kontrola rada nadležnog povjerenstva; predlaganje Vakufsko-mearifskom saboru promjena i dopuna statuta; briga o načinu odrezivanja vakufsko-mearifskog prireza i s tim u vezi skupština utvrđuje ključ po kome se razrezuje prirez, kao i godišnje proračune svih vakufsko-mearifskih potreba dotičnog kotara. Nacrt statuta, par. 42, str. 18.

⁵⁸⁾ Kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo stara se o unapređenju islama i islamske vjere, pazi i nadzire da se u školama, bolnicama, u vojsci, zatvorima i drugdje poštuju institucije muslimanske vjere, da se ostvaruje plan vjerske nastave utvrđen od strane ulema međžliša za mektebe, medrese i druge vjersko-školske ustanove; stara se o kupovini vakufskih nekretnina, podizanju novih džamija, medresa, mekteba i dr.; predlaže vakufsko-mearifskom saboru u Sarajevu osnivanje mekteba, medresa i konvikta; bira unutar članova vakufskog povjerenstva delegate za zasjedanje Vakufsko-mearifskog sabora; predlaže Saboru činovnike i službenike vakufskih zaklada; predlaže prodaju dobara vakufsko-mearifске zaklade, kao i kupovinu nekretnina za vakufsko-mearifsku zakladu; dostavlja prijedloge za dodjelu stipendija učenicima medresa i drugih vjerskih zavoda; upravlja imovinom zaklada u kotaru i stara se o održavanju džamija i drugih vjerskih institucija; nadzire rad vakufskih činovnika, mutevelija; određuje vrijeme održavanja redovne i glavne skupštine kotara; predsjednik kotarskog Vakufsko-mearifskog povjerenstva ujedno je i predsjednik glavne skupštine kotara. Nacrt statuta, par. 60, str. 23—25.

⁵⁹⁾ Vakufsko-mearifski sabor sa sjedištem u Sarajevu brine se o očuvanju slobode vjeroispovijesti; obezbjeđuje ravnopravnost sa drugim vjeroispovijestima; utvrđuje pravila o upravi, kontroli i nadzoru svih dobara vakufsko-mearifskih zaklada; raspravlja i odlučuje o osnivanju fondova i nabavci dobara u vakufsko-mearifске svrhe; raspolaze prihodina cjelokupne vakufsko-mearifске zaklade i svih njenih pojedinih fondova u interesu tih zaklada i utvrđuje proračun o tim potrebama; raspušta vakufsko-mearifске glavne skupštine u kotaru i bira članove vakufskog saborskog odbora; o svemu navedenom sabor odlučuje samostalno, i nezavisno, izuzev kada je riječ o promjeni, dopuni ili preinačenju statuta, jer u takvom slučaju potrebna je saglasnost Zemaljske vlade. — Nacrt statuta, par. 79, str. 30—32.

U Nacrtu statuta predviđen je, kako je već pomenuto, kao poseban organ saborski odbor, kome je namijenjena funkcija postojećeg Zemaljskog vakufskog ravnateljstva. Sastavljen je od četiri člana, koje bira sabor kao svoje stalne činovnike. Sabor im određuje plaće. On je, u stvari, izvršni organ vakufsko-mearifskog sabora. Statut mostarskih Muslimana nije ovakav organ predvidio. Kao izvršni organ sabora, saborski odbor ima zadatak da saziva i priprema sjednice sabora, vodi brigu da se zaključci sabora sprovedu u život, dostavlja sve prijedloge saboru, podnosi mu izvještaje i sl. U posebnom poglavlju pod nazivom »Duhovna zvanja«, statut je formulisao ulogu i funkciju najviših vjerskih instanci, kao što su ulema medžlis, reis-ul-ulema i muftija.

Funkcija ulema medžlisa slična je zadacima duhovnog sabora koji je bio predviđen u Statutu mostarskih Muslimana. On je kao najviši organ islamske zajednice za vjerska pitanja imao zadatak da organizuje i vrši nadzor nastave u medresama, mektebima, zatim vjerske nastave u svim zemaljskim školama kao i pravo nadzora u domenu religije. Sjedište mu je u Sarajevu i ima pet članova, koje vakufsko-mearifski sabor bira iz redova hodža. Od pet izabranih članova ulema medžlisa, Zajednički ministar finansija imenuje jednog za položaj reis-ul-uleme uz prethodnu saglasnost carigradskog mešihata. Izabrani reis-ul-ulema je sarajevski muftija i ujedno predsjednik ulema medžlisa. Stalno sjedište ulema medžlisa je u Sarajevu. Kako je već rečeno, briga za unapređenje islama i islamske nauke glavni je zadatak ulema medžlisa. On se stara o razvojnoj mreži islamskih vjerskih institucija mekteba, medresa i drugih vjerskih zavoda. Ulema medžlis određuje pravila o disciplini i kaznama nastavnog osoblja vjerskih škola tj. muderisa hodža, hatiba, (propovjednik) vaiza, mujezina (džamijski službenik) i dr. On fungira kao njihova disciplinska vlast. Stara se da se nastava u vjerskim školama i drugim zavodima odvija po rasporedu; nadzire da se u školama, bolnicama, u vojsci i dr. ne povređuju islamske vjerske ustanove; imenuje i otpušta vjerske službenike, kao što su hodže, vjeroučitelji u državnim školama, imenuje i otpušta nastavnike medresa — muderise; vodi računa da se naredba ili propis zemaljskih vlasti ne kosi sa interesima islama i islamskim vjerskim ustanovama; kontroliše literaturu i udžbenike u školama i zavodima sa ciljem da se pazi da one ne budu u suprotnosti sa načelima islamske vjere. Izdaje šehadetname (svjedožbe) učenicima medresa koji se školuju u zemlji kao i onim učenicima koji se školuju u Carigradu u svrhu oslobođenja od vojne službe.⁶⁰)

Nacrtom statuta se određuje da u svakom okružnom sjedištu postoji muftija koga imenuje Zemaljska vlada na prijedlog ulema medžlisa. Međutim, sarajevskog muftiju, koji je ujedno reis-ul-ulema, potvrđuje Zajedničko ministarstvo finansija uz prethodnu saglasnost carigradskog mešihata. Zadaci muftije kreću se u domenu vjerskog službenika posredstvom kojega ulema medžlis ostvaruje svoje zadatke. Muftija vrši nadzor nad džamijama, mektebima, medresama, tekijama, odnosno nad muderizima, hodžama i imamima. Njegov zadatak je da unapređuje i širi

⁶⁰) Nacrt statuta, par. 95—109. str. 36—40.

islamsku vjeronauku i on to ostvaruje pod neposrednim nadzorom ulema medžlisa. Statut ne samo što utvrđuje da se najvišim dostojanstvenicima islamske vjerske zajednice plaće isplaćuju od strane Zemaljske vlade nego utvrđuje i njihov iznos, što svakako, ne treba da određuje jedan takav dokument. Plaće su uračunate u svom ukupnom iznosu kao potpora (subvencija) koju Zemaljska vlada dodjeljuje vakufsko-mearifskom saboru. Ovdje je, ipak, akcenat na činjenici da Zemaljska vlada navedene dostojanstvenike ne plaća izravno nego preko vakufsko-mearifskog sabora.⁴¹⁾ Opoziv reisa vrši Zajedničko ministarstvo finansija, ali sa privolom carigradskog mešihata i na prijedlog vakufskog-mearifskog sabora. Članove ulema medžlisa opoziva takođe Zajedničko ministarstvo finansija na prijedlog sabora, ali muftije smjenjuje Zemaljska vlada na prijedlog ulema medžlisa. Prema tome, ni u jednom slučaju nisu obezbijeđena potpuna prava i ingerencije vlasti.

U posebnoj poglavlju Statuta pod naslovom »Naučni zavodi« utvrđuje se profil i fizionomija vjerskih škola muslimana i drugih zavoda. Prije svega, svi pripadnici islamske vjerske zajednice obavezni su da šalju svoju djecu u mektebe, a ako to ne čine, statut predviđa u tom slučaju određene kazne. Tako vakufsko-mearifsko povjerenstvo može novčano da kazni roditelje. U slučaju da se tom mjerom ne postigne željeni efekat, onda se zemaljske vlasti smatraju dužne da to ostvare putem svojih organa prinude.

Statut posebnim paragrafima propisuje nastavni rad u mektebima, u kojima nastavu isključivo mogu da izvode pripadnici islamske vjerske zajednice, tj. hodže, dok nastavu u medresama izvode muderisi, kojima je to jedini posao. Nastavu u medresama traje deset godina. Sve nastavne propise utvrđuje ulema medžlis. Učenici medresa oslobođeni su vojne obaveze i ta odredba se odnosi i na učenike medresa van zemlje tj. u Carigradu i drugim mjestima Turske.⁴²⁾ Sve izdatke za potrebe mekteba, medresa i drugih vjerskih zavoda podmiruje zajednička vakufsko-mearifska zaklada. Statutom je predviđeno osnivanje konvikta u kojima se siromašnim učenicima obezbjeđuje besplatan boravak, dok djeca imućnijih roditelja plaćaju određenu naknadu.

U pogledu subvencije koju zemaljske vlasti određuju pojedinim konfesijama, Statut predviđa da se ona dodjeljuje islamskoj vjerskoj zajednici srazmjerno broju islamskog stanovništva i da se njen cio iznos neposredno dostavlja vakufsko-mearifskom saboru. Nijedan vjerski službenik ne može izravno od zemaljskih vlasti primati plaću nego cjelo-

⁴¹⁾ Isto, par. 110—113, str. 40—42.

⁴²⁾ Isto, par. 116—133. Isti zahtjev postavili su i mostarski Muslimani u svome Nacrtu statuta iz 1899. i o tome je Zemaljska vlada u svom izvještaju Zajedničkom ministarstvu finansija dala svoj sud. Muslimani koji su pohađali nastavu u medresama u Carigradu i drugim gradovima Turske bili su sve do careve naredbe od 10. decembra 1895. oslobođeni vojne obaveze. Od 1895. takvu povlasticu nisu više imali. Vjerovatno rukovođena idejom da svede na minimum veze bosanskohercegovačkih Muslimana sa Carigradom donesena je takva odluka austrougarskih političkih faktora. — Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. br. 13, od 12. dec. 1899. str. 100.

kupna isplata vrši se posredstvom vakufsko-mearifskog sabora. Visinu subvencije svake godine utvrđuje vakufsko-mearifski sabor u sporazumu sa Zemaljskom vladom. Vakufsko-mearifski sabor dužan je Zemaljskoj vladi staviti na uvid sve podatke o utrošku primljene subvencije namijenjene isključivo za vjerske svrhe. Sva nejasna mjesta u Statutu ili pak, ona pitanja koja statut nije formulisao, može samo vakufsko-mearifski sabor mjerodavno tumačiti. Posebnim paragrafima je određeno da se nekretnine vakufsko-mearifskih zaklada oslobađaju plaćanja zemaljskih i općinskih poreza, a službene pošiljke upućene na adresu organa vlasti ili vakufsko-mearifskih tijela oslobođene su plaćanja poštanskih pristojbi.

Autonomnost vakufsko-mearifskih tijela ogleda se i u tome što njihove odluke postaju pravovaljane kada su donesene, izuzev ako se prethodno ne iziskuju odluke glavne kotarske skupštine, odnosno vakufsko-mearifskog sabora ili ulema medžlisa. I za nova uvakufljenja nije potrebna nikakva dozvola vlasti. Ona postaju pravovaljana »čim se izvrše ustanove šerijata«. ⁶⁰⁾ Statut propisuje da se sve isprave vakufsko-mearifskih organa pišu na tursko-arapskom pismu, a samo zapisnici sjednica i korespondencija sa organima zemaljskih vlasti »slavenskim pismom«.

Nijedna naredba ili odredba, pa makar je donijeli i organi vlasti, ako je u opreci sa normama koje je statut utvrdio, nisu pravovaljane. I sve one odredbe ili rješenja vlasti, koja se tiču vakufsko-mearifskih zaklada i islamske vjere ne važe dok ih ne odobre nadležna tijela vakufsko-mearifske zaklade, odnosno institucije islamske vjere. Statut utvrđuje da sva ona lica koja su u službi organa vlasti ili u vojnoj službi ili kojoj drugoj javnoj službi ne mogu biti članovi vakufsko-mearifskih povjerenstava ili drugih nekih tijela. Izuzetak su samo kadije i muftije.

Odluka carigardskog mešihata prema Nacrtu statuta je konačna kad se radi o posebno važnim stvarima i u slučajevima tumačenja nejasnih vjerskih dogmi.

U posebnom poglavlju Nacrta statuta regulisani su odnosi organa zemaljske vlasti prema instituciji vakufa, mearifskih zaklada i uopće islamske vjerske zajednice. To pitanje tretira se na sličan način kao i u statutu Muslimana iz Mostara. Organima zemaljske vlasti omogućuje

⁶⁰⁾ Nacrt statuta, par. 153. — Pitanje novih uvakufljenja kako je to regulisao statut bilo je veoma sporno u toku pregovora koje će Zemaljska vlada voditi sa predstavnicima vođstva muslimanskog pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Baron Kučera, koji je predstavljao Zemaljsku vladu u tim pregovorima smatrao je da za uvakufljenja bilo mulka ili erazi mirije treba dozvola vlasti, jer samimi činom uvakufljenja imetak se pretvara u javno dobro. I prema otomanskim zakonima, po navodima vladinog podtajnika Paula, koji je prisustvovao pomenutim pregovorima, nova uvakufljenja bila su skopčana sa nizom formalnosti, pa je i njegova realizacija zavisna od odobrenja vlasti. U skadu s tim, i nova uprava u Bosni i Hercegovini vodila je računa o zatečenim ustanovama pa je za svako novo uvakufljenje tražila odobrenje vlasti. — Knjiga zapisnika sjednice pregovora predstavnika Zemaljske vlade sa delegacijom muslimanskog pokreta. Biblioteka Arhiva Bosne i Hercegovine.

se da upute svoje »povjerenike« na sjednice pomenutih tijela, ali bez prava da utiču na tok rasprave i da odlučuju. Vladin »povjerenik« ima samo ovlaštenje da sačini zapisnik o donesenim odlukama, koje izlaze iz okvira statuta i isti zapisnik podnese Zemaljskoj vladi. On ne može, međutim, tražiti da se obustavi dalji rad sjednice. Dalja ovlaštenja zemaljske vlasti odnose se na njeno pravo da traži od kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenika izvještaje o njihovom radu, posebno o rukovanju vakufskim sredstvima da bi stekle uvid da se ta sredstva troše u skladu sa odredbama statuta. Dok su s jedne strane lišene prava da utiču na rad organa vakufsko-mearifskih tijela, s druge strane obavezne su da pomognu sprovođenje u život odluka, odredaba i naredaba svih vakufsko-mearifskih tijela i ulema medžlisa. Po potrebi, one treba da se za tu svrhu koriste i prinudom. Na to se zemaljske vlasti ovim statutom obavezuju i kada se prikupljaju vakufsko-mearifski prihodi, prirezi i druga potraživanja.⁴⁴⁾

Ministar Kalaj ocijenio je da se u taktici vođstva muslimanskog pokreta nešto izmijenilo kada su se oni svojim najnovijim memorandumom i Nacrtom statuta izravno obratili njemu. To je, vjerovatno, bio razlog da on 5. januara 1901. piše civilnom adlatusu baronu Kučeri da odustaje od namjeravnog savjetovanja sa okružnim predstojnicima u Bosni i Hercegovini, koje je planirao za početak januara iste godine.⁴⁵⁾ On je istovremeno tražio od barona Kučere da mu dostavi svoje mišljenje o predloženom Nacrtu statuta, u kome će naznačiti sve ono što se može prihvatiti, kao i sve ono što je po njegovom mišljenju neprihvatljivo. Kalaj takođe želi da se utvrdi »modus procedendi« za najavljene pregovore sa predstavnicima pokreta Muslimana. U želji da izbjegne svaku pre nagljenu ocjenu i odluku, on je također sugerisao baronu Kučeri da prethodno održi savjetovanje sa okružnim predstojnicima na kome treba da prisustvuje baron Benko, kao i drugi članovi vlade. Na savjetovanju treba razmotriti stanje u muslimanskom pokretu. Tom prilikom bi se izdale instrukcije okružnim predstojnicima kakav stav treba da zauzmu prema njemu i posebno na koji način će vladi »odane Muslimane« ohrabriti da ona računa na njih i da će voditi računa o njihovom mišljenju i stavu. Sve to, po Kalajevom mišljenju, treba da se učini prije nego što sami pregovori otpočnu. To će i njemu pomoći da definitivno formuliše svoj stav.⁴⁶⁾ Kalaj je, civilnom adlatusu baronu Kučeri u cilju njegove bolje pripremljenosti za pregovore a i na njegovu traženje dostavio informaciju o položaju Muslimana u Rusiji, pošto su predstavnici muslimanskog pokreta u svom memorandumu ukazali na drugačiji tretman pripadnika islamske vjere u nekoliko balkanskih zemalja (Rumunije, Bugarske, na otoku Kipru) i naglasili da je samo bosansko-hercegovačkim Muslimanima onemogućeno da održavaju redovnu vezu sa svojim najvišim vjerskim poglavarom u Carigradu. Kalaj u svojoj informaciji ističe da pripadnici islamske vjere u Rusiji ne održavaju nikakvu vezu sa šejh-ul-islamom u Carigradu i da su u svojim

⁴⁴⁾ Nacrt statuta, par. 173—181. str. 54—56.

⁴⁵⁾ Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. br. 23, od 5. januara 1901, str. 118—119.

⁴⁶⁾ Isto.

religioznim stvarima pod nadzorom i kontrolom vlasti. A u slučaju da se obrate Carigradu, odnosno šejh-ul-islam, to mogu učiniti samo dozvolom ruske vlasti.⁶⁷⁾

Prije nego su počeli pregovori između predstavnika Zemaljske vlade i muslimanskih predstavnika, Kalaj je izložio civilnom adlatusu Kučeri i svoje mišljenje i ocjenu predloženog Nacrta statuta. Tu je, zapravo, formulisan njegov gotovo načelan stav prema tom dokumentu. On konstatuje kako predloženi Nacrt statuta sadrži s jedne strane ono što Muslimani žele od vlade, tj. njenu saradnju u upravi vakufima i u stvarima vjere, odnosno njeno ograničeno odlučivanje u tome, s druge strane statut sadrži opću deklaraciju, koja daleko prevazilazi okvire vlastitih želja Muslimana i očigledno je usmjeren na to da se obrazuje nacionalno-političko jedinstvo Muslimana, čak sa administrativnom podjelom. Drugim riječima Muslimani treba da postanu politički faktor, tako reći država u državi. Tako nešto on kategorički ne prihvata. Stoga je bio mišljenja da se statut mora ograničiti na ono što vlada može odobriti u pogledu organizacije vakufske i konfesionalne školske uprave Muslimana. Iz statuta zato treba isključiti, po njegovom mišljenju, »deklarativne odredbe« i »opšte teoretske teze«. U skladu s tim već u paragrafu 1. Statuta treba da ostane samo odredba o sudjelovanju, eventualno autonomnom učešću Muslimana u upravi vakufa i škola, ali opet u skladu sa postojećim zakonima i statutom. Poslije toga treba da slijede konkretne odredbe o upravi u kotaru i Vakufsko-mearifskom saboru. Pažnju treba, nadalje, orijentisati da se važnost postojećih zakona ne ignoriše, prema kojima, po njegovom mišljenju, odredbe statuta stoje u koliziji. Isto tako treba voditi računa da izvjesne institucije koje su oživotvorene u interesu Muslimana ne budu negirane ili eventualno ukinute. Njemu se čini neprihvatljivim da se državi ovom novom vakufsko-školskom organizacijom jednostavno nametnu obaveze a da se istovremeno u tom pogledu njoj ne daju i određene kompetencije. Neprihvatljiva mu je postavka da su zaključci vakufsko-mearifskih organa onog časa pravovaljani čim ih ti organi donesu. On nije propustio da već ovom prilikom izrazi svoje apsolutno neslaganje sa onim odredbama Nacrta statuta kojima se regulišu pitanja postavljanja reis-ul-uleme i biranja, odnosno imenovanja ulema medžlisa. Iako naglašava da svoje mišljenje ovom prilikom ne iznosi kao konačnu zvaničnu ocjenu Nacrta statuta, Kalaj, ipak, u vidu načelne instrukcije, upozorava H. Kučeru da bi se u toku pregovora sa muslimanskim predstavnicima morala pažnja usmjeriti na ono što se Muslimanima može odobriti, a to je striktna autonomija uprave u pitanjima vakufa i mearifa. Istovremeno treba izbjeći sve ono što prelazi te okvire i što bi moglo utirati put k obrazovanju »jednog političkog muslimanskog naroda« (doslovno: »was darüber hinausgehend zur Bildung eines politischen muhamedanischen Narod führen könnte.«⁶⁸⁾

⁶⁷⁾ Isto, dok. br. 25. od 11. januara 1901. str. 121.

⁶⁸⁾ Isto, dok. br. 26, od 13. januara 1901. str. 121—123.

O predloženom Nacrtu statuta Kalaj je izložio svoje mišljenje još u nekoliko navrata u toku pregovora između Zemaljske vlade i predstavnika pokreta Muslimana, a takođe i kada su pregovori prekinuti. On je ulazio u razmatranje vrlo delikatnih pojedinosti i stavki statuta i nastojao tim putem da utiče na tok i konačan ishod pregovora.

Predstavnik Zemaljske vlade u pregovorima sa predstavnicima Muslimana baron Hugo Kučera, od onog časa kada su pregovori sa Muslimanima počeli, redovno je Kalaju dostavljao zapisnike pojedinih sjednica. On nastoji da svog ministra stalno obavještava o svemu što se odnosilo na pregovore. Jedan njegov izvještaj od 8. februara 1901, tj. kada su bile već održane četiri sjednice pregovarača, posebno je zanimljiv stoga što sadrži, odnosno otkriva, taktiku koju je Kučera primjenjivao u pregovorima. Konstatujući da pregovori dosta teško teku i da je vrlo mučno od predstavnika vodstva pokreta Muslimana postići i najmanju koncesiju, Kučera ističe da su njegova nastojanja usmjerena u pravcu odugovlačenja pregovora, čime želi svoje partnere izmoriti i njihov interes za pregovore oslabiti. On ističe da tako mora postupiti stoga što želi da paralizira uticaj ekstremnih predstavnika u muslimanskom pokretu, koji nisu neposredno prisutni na pregovorima, ali koji forsiraju skoro rješenje u jednom ili drugom smislu, jer se oni ne mogu stalno zadržavati u Sarajevu i insistiraju da se vrate u svoj zavičaj. Kučera nije isto tako siguran da i predstavnike Muslimana u pregovorima neće strpljenje u toku pregovora izdati i da neće tražiti da Vlada što prije objavi svoje prigovore i primjedbe na Statut, što bi po njegovom mišljenju bilo jednako prekidu pregovora. Zbog svega toga on nastoji da preko onih ljudi iz redova Muslimana koji uživaju povjerenje vlade utiče na pojedine muslimanske predstavnike u pregovorima na popustljivo držanje. Odugovlačenje pregovora imalo je i taj smisao da se među muslimanskim predstavnicima izazovu i prodube neslaganja na što je Kučera izgleda računao kao na jednu realnost.⁶⁹⁾ Dvolična uloga pojedinih muslimanskih prvaka bila je važna stavka za Kučeru i

⁶⁹⁾ Isto, dok. br. 27. od 8. februara 1901. str. 123—124 Baron Kučera u istom dopisu obavijestio je Kalaju da ga je posjetio Bakirbeg Tuzlić, koji je član muslimanske pregovaračke delegacije i da ga je uvjeravao da on u toku pregovora na sjednicama oštro istupa protiv Vlade kako ne bi postao sumnjiv u očima svojih kolega da održava vezu sa Vladom. Tuzlić je istom prilikom izražavao svoju apsolutnu odanost okupacionoj vladi i povjerio se Kučeri da ukoliko se sporazum sa Vladom ne ostvari, to neće biti njegova krivica, ali će to uticati da on istupi iz Odbora i držaće se ubuduće po strani. On je upozorio Kučeru da Dervišbeg Miralem, Ahmetbeg Hafizadić i Šerif Arnautović, kao predstavnici ekstremne opozicije u muslimanskom pokretu, održavaju veze sa vođstvom srpskog pokreta u Bosni i Hercegovini za crkveno-školsku autonomiju i sa izvjesnim krugovima u Carigradu. Po njegovom mišljenju oni rade na razbijanju pregovora. — Isto, str. 123—124.

pobuđivala je u njemu nadu da postoje elementi da se Muslimani pocijepaju i tako cio pokret, ako ne konačno suzbije, a ono bar neutralizira.⁷⁰⁾

Pregovori muslimanske delegacije sa predstavnicima Zemaljske vlade, koje je predvodio civilni adlatus baron H. Kučera, počeli su 2. februara 1901. u Sarajevu. Sjednice su održavane svakog drugog ili trećeg dana u sedmici i trajale su bez prekida do 23. aprila 1901. Ukupno je održano 30 sjednica. Pitanja, koja su bila predmet rasprave, razmatrana su bez nekog posebnog reda i sistema. Doduše, prema instrukciji Kalaja, trebalo je izbjeći da se razmatraju u toku prvih sjednica veoma sporna pitanja i u pregovorima treba aktuelizirati ona pitanja koja se čine lakše rješivim. Zbog toga se stiče utisak da su pojedina pitanja u toku pregovora nabacivana bez određenog sistema, a ukoliko su iskršavala i pitanja koja su izgledala kao posebno teška, ona su razmatrana u toku više sjednica. Imao se utisak da ni muslimanska strana u pregovorima nije žurila da odmah pokreće teže rješiva pitanja, kao što je na primjer pitanje mešihata. U našoj analizi pregovora nastojaćemo da slijedimo njihov tok onim redom kako su pojedina pitanja stavljana na dnevni red do njihovog konačnog rješavanja.

Na prvoj sjednici, koja je održana u privatnom stanu civilnog adlatusa, baron Kučera je održao neku vrstu uvodnog govora u kome je nastojao opovrći navode memoranduma Muslimana od 19. decembra 1900. o »žalostnim prilikama« islamske vjerske zajednice. On je svoje mišljenje nastojao dokumentovati podacima, pa je iznio, pored ostalog, da je od vremena austrougarske okupacije izgrađeno 150 novih džamija, a od tog broja 75 u mjestima gdje ranije džamija uopće nije bilo. Spomenuo je primjer Bugarske u kojoj je u njenom glavnom gradu prije ruske okupacije bilo 70 džamija, a od tog broja ostale su do tada svega 5 džamija. Inače, treba ovdje istaći da su austrougarski zvanični politički faktori veoma često naglašavali izuzetno povoljan tretman islamske vjerske zajednice pod njihovom upravom i obično upoređivali to stanje sa položajem pripadnika islamske vjere u Rumuniji, Srbiji, Grčkoj, Rusiji, odnosno uopće tamo gdje su oni ranije živjeli u okvirima Osman-ske Imperije. Život pripadnika islamske vjerske zajednice u navedenim zemljama bio je, prema tim ocjenama, krajnje nepovoljan zbog čega su se oni iz tih zemalja morali iseliti. Baron Kučera je u duhu takvog mišljenja zvaničnih faktora Austro-Ugarske Monarhije odbacio svaku

⁷⁰⁾ Kalaj je smatrao da su Muslimani u vođstvu pokreta prvenstveno zainteresirani da zadovolje svoje lične zahtjeve, pa je u skladu sa takvim mišljenjem sugerisao Kučeri da čini ponude u tom pravcu pojedinim istaknutijim akterima pokreta. U tom smislu činjeni su određeni pokušaji sa Bakirbegom Tuzlićem, vođeni su razgovori sa Alibegom Firdusom, a Kalaj je smatrao da ne treba u tom pogledu zaobići ni one po njegovoj ocjeni »intrasigentne« predstavnike muslimanskog pokreta, kao što je to, na primjer, bio Šerif Arnautović — Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. 28, od 13. februara 1901. str. 125—126; dok. br. 30. od 18. februara 1901. str. 128. O Šerifu Arnautoviću pisao je Kalaj baronu Kučeri 13. februara 1901. sljedeće: »Bei Arnautović scheinen allerdings Rücksichten pekuniären Natur ausschlaggebend zu sein, welche vielleicht mit Erfolg benützt werden könnten, wie Sie es übrigens selbst schon in Aussicht genommen haben«. — Isto, Dok. br. 28 od 13. bef. 1901. str. 125.

odgovornost zemaljskih oblasti u Bosni i Hercegovini za nepovoljno stanje muslimanskih vjerskih institucija, posebno vjerskih škola. On je u svom uvodnom govoru na prvoj sjednici pregovarača, a tako isto gotovo i na svim ostalim sjednicama bio vrlo kategoričan u svojoj tvrdnji da su teške prilike u muslimanskim vjersko-školskim institucijama zatečene iz perioda osmanske uprave u Bosni i Hercegovini i da je vlada bila krajnje suzdržana u pogledu svojih inicijativa da se u toj oblasti stanje izmijeni, jer se bojala da time ne izazove otpor Muslimna i njihovo nezadovoljstvo.^{70a)} Time se u većini na prvoj sjednici nametnula rasprava o islamskim vjerskim institucijama.

Predstavnici Muslimana u pregovorima pobijali su navode barona Kučera, posebno što se tiče izgradnje novih džamija. Oni su istakli da je veći broj džamija koje su izgrađene od uspostave austrougarske okupacione uprave u Bosni i Hercegovini podignute po selima, i to mahom sredstvima seljaka i uz potporu vlade. Ali, u tom pogledu Zemaljska vlada je, po njihovoj ocjeni, daleko više davala u slične svrhe drugim vjeroispovijestima. U navedenoj Kučerinoj statistici o broju novopodignutih džamija treba, po njihovom mišljenju, uključiti i one džamije koje su u isto to vrijeme porušene ili su bile pretvorene u druge objekte. Oni su istakli da je daleko gore samo jednu džamiju porušiti nego stotine drugih novih izgraditi. Međutim, muslimanski predstavnici su smatrali da su za njih momentalno daleko važniji problemi vjerske škole i drugi školski zavodi u kojima je stanje izuzetno teško. Konsolidovanje stanja u mektebima i medresama smatrali su kao prioritetan zadatak.⁷¹⁾ U Bosni i Hercegovini, prema njihovim podacima, bilo je ukupno 70 reformiranih mekteba (tzv. mektebi ibtidaija). U Tuzli je, na primjer, postojao samo jedan mekteb ibtidaija; u stvari, tu je ukinuta medresa i pretvorena u mekteb. U Goraždu je stanje isto. Postojao je jedan mekteb koji je radio samo u jednoj prostoriji. U Čajniču, u kojem je, prema podacima koje su iznijeli muslimanski predstavnici u pregovorima, živjelo 12.000 Muslimana, bila je samo jedna medresa.

Općenito je mreža mekteba i drugih vjerskih zavoda u BiH bila nerazvijena. To je posebno karakteristično bilo za selo, gdje je inače bilo malo hodža. Bilo je kotareva gdje uopće nije bilo mekteba ibtidaija.⁷²⁾

^{70a)} Vidi opširenije o muslimanskom školstvu u BiH pod osmanskom vlašću u XX stoljeću u navedenoj studiji dr Hajrudina Čurića.

⁷¹⁾ Analiza pregovora predstavnika muslimanskog pokreta za Zemaljskom vladom, koju je zastupao baron Kučera, izvršena je na osnovu zapisnika svih održanih sjednica od početka februara 1901. do 23. aprila iste godine. Knjiga zapisnika čuva se u Biblioteci Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Knjiga zapisnika, prva sjednica od 2. februara 1901. str. 11.

U pregovorima su sa muslimanske strane učestvovali: Ali Fehmi Džabić, bivši mostarski muftija, Komadina Mujaga, Karabeg Ahmet, Alajbegović Hadži Salih, Bičakčić Hadži Salihaga, Hasanpašić Hamidbeg, Firdus Alibeg, Džinić Hadži Mahmudbeg, Ćirikinagić Omer, Bahtijarević Hadži Hifzi, Cerić Sulejmanbeg, Prcić Hadži Osman, Tuzlić Bakirbeg; od strane Zemaljske vlade pregovorima su prisustvovali: Baron Hugo Kučera, građanski doglavnik, Đuro Treščec, dvorski savjetnik, Otto Paul, vladin podtajnik, Atif Bahtijarević, kotarski predstojnik, Zuhdi Bakarević, upravitelj Kotarske ispostave i Osman Nuri Hadžić askultant.

⁷²⁾ Isto, zapisnik druge sjednice od 3. februara, str. 6, 7, 8.

Krivicu za takvo stanje najvećim dijelom muslimanski predstavnici pripisivali su postojećoj organizaciji islamske vjerske zajednice. Ulema medžlis, reis-ul-ulema i muftije, iako su bili nadležni, nisu kontrolisali rad vjerskih škola, prvenstveno mekteba i medresa. Vladini predstavnici sa svoje strane iznijeli su kako je rad vjerskih škola i sličnih zavoda skopčan sa mnogo finansijskih troškova i kako narod opterećenja takve vrste teško podnosi. Zuhdi ef. Bakarević, upravitelj kotarske ispostave u Rudom izjavio je, na primjer, doslovno, da je narodu... najpreče da si osigura goli život i nepada mu na um mearif«.73) Inače održavanje postojećih mekteba koštalo je godišnje 100.000 kruna i od tog iznosa prikupljano je od stanovništva 36.000, a 72.000 plaćala je Zemaljska vakufska komisija.74) Kučera je istako da u redovima Muslimana ne postoji raspoloženje da se višak prihoda vakufa (tzv. fazla) koncentriše na jedno mjesto. On navodi da se od fazle prikupi iznos od 149.000 kruna i da se njegova polovina daje za potrebe mekteba ibtidaija75). Muslimanski predstavnici u pregovorima pledirali su za objedinjavanje tih sredstava (fazle). Sredstva bi se trošila po utvrđenim stavkama. Oni su istakli da su mnoga pitanja iz te oblasti regulisana predloženim Nacrtom statuta i tražili su njegovo usvajanje.

Kao izvore sredstava vakufsko-mearifske zaklade, Statut je utvrdio sljedeće: imetak i prihodi vakufa u Bosni i Hercegovini; vakufsko-mearifski prirez islamskog naroda i zemaljske subvencije; dobrovoljni prilozima i darovanja i drugi dohoci. Po jednoj odredbi Statuta, svako kotarsko-vakufsko-mearifsko povjerenstvo, da bi podmirilo sve potrebe, ima pravo da raspiše prirez uz odobrenje više vjerske vlasti.76) Još u toku druge sjednice, koja je održana 3. februara, obje strane u pregovorima složile su se da se poslovi vakufa i mearifa objedine, da fazla ide za potrebe mearifa i da se posebna pažnja koncentriše na izgradnju mreže mekteba ibtidaija.77) Međutim, iskrslo je kao sporno pitanje raspisivanja prireza, a takođe i pitanje subvencioniranja islamske vjerske zajednice od strane zemaljske vlasti. Muslimanski predstavnici obrazložili su prirez kao mjeru kojoj će se pribjeći kada se izdaci islamske vjerske zajednice ne mogu izmiriti redovnim sredstvima vakufsko-mearifske zaklade i dobrovoljnim prilozima; prirez se raspisuje na sve grane poreza i na desetinu od 1—3 godine. Osnovu za konkretnu raspravu o ovom pitanju činio je prijedlog Alibega Firdusa da se prirez može raspisati na razne grane poreza od 5—10% a od desetine 2—5%. Po potrebi, prirez utjeruju organi zemaljske vlasti putem ovrhe.78) Tako formulisan prijedlog civilni adlatus baron Kučera u pregovorima nije prihvatio. Prvo, nije se saglasio da se prirez može raspisati na području jednog kotara i, drugo, tražio je da svako raspisivanje iziskuje odobrenje

73) Isto, str. 5.

74) Isto, str. 7.

75) Isto, str. 11.

76) Nacrt Statuta, par. 14, str. 8.

77) Kao napomena 72, str. 13.

78) Zapisnik osme sjednice od 16. februara, str. 2 i zapisnik sedme sjednice od 14. februara 1901, str. 34—35.

zemaljskih vlasti, jer se pošlo od stanovišta da je pravo raspisivanja poreza državno pravo. Po njedgovoj ocjeni, prirez može dobiti podršku stanovništva samo tada ako se zna za kakve konkretne potrebe se raspisuje i zato se prirez mora ograničiti samo na kasabu, odnosno selo u kome su takve potrebe došle do izražaja. Za pripadnike islamske vjerske zajednice, smatra Kučera, neprihvatljivo je raspisivanje prireza na cijelom kotaru ako se džamija i mekteb grade u nekom selu ili kasabi. Uz to vladin predstavnik je isticao da postoji bojazan od prevelikih poreskih opterećenja. S obzirom na to da bi vlasti putem ovrhe bile obavezne da taj prirez prikupljaju onda bi omraza muslimanskog stanovništva pala na nju. Predstavnici Muslimana pozivali su se, s druge strane, na solidarnost svih »islama« koja bi u jednoj takvoj akciji morala doći do izražaja. A to je, izgleda, Zemaljska zlada baš željela da izbjegne. Drugi momenat koji su istakli predstavnici Muslimana u pregovorima bila je činjenica da bi sredstva prikupljena od prireza na jednom malom terenu, kakvo je jedno selo ili kasaba, bila krajnje nedovoljna.

Poslije druge rasprave koja se vodila na više sjednica, tek je na 23. sjednici od 23. marta Kučera pristao da se vjerski prirez može raspisati od strane kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva, i to tek tada pošto se određene potrebe ne mogu izmiriti raspoloživim sredstvima vakufsko-mearifске zaklade, i to na desetinu u visini od 2—5% a na dohodarinu, kućarinu, zemljarinu i kirije 5—10%. Konačno, odobrenje za to daje Zemaljska vlada, i to u roku od dva mjeseca. Ako Vlada odobri raspisivanje poreza »... podjeljuje mu se time i ovršivost uz državnu pripomoć.«⁷⁾

U najužoj vezi sa pitanjem finansiranja islamske vjerske zajednice bile su državne subvencije za vjerske svrhe. Nacrtom statuta bilo je utvrđeno da se državna subvencija dodjeljuje srazmjerno broju Muslimana, a cio iznos treba da se dostavlja vakufso-meariskom saboru.⁸⁾ Zemaljska vlada je i inače davala određenu potporu svim konfesijama u Bosni i Hercegovini. Po navodima Kučere, ona je godišnje raspolagala za te potrebe sumom od 100.000 forinti od čega je otpadalo na islamsku vjersku zajednicu oko 30.000. Pored paušala za džamije, koji je iznosio 10.000 forinti, potpora se davala za mektebe ibtidaije i za plaće hodža. Zemaljska vlada nije bila sklona da u takvom načinu subvencioniranja bilo šta mijenja. Ona je bila za to da se subvencija islamskoj vjerskoj zajednici dodjeljuje kao i ostalim vjeroispovijestima u zemlji, tj. direktno sveštenicima i direktno za određene potrebe.⁹⁾ Svaj zahtjev da se državne subvencije dodjeljuju vakufsko-mearifskom saboru da on njima raspolaže, kako to iziskuju potrebe islamske vjerske zajednice, predstavnici Muslimana objasnili su činjenicom da je sabor nadležan da izradi budžet svih potreba zajednice. Međutim, Kučera je bio protiv toga da se subvencije zemaljske vlasti jednoj vjerskoj zajednici tretiraju kao jedan stalan prihod. Drugim riječima, Vlada je bila spremna da finansira neke akcije kao, na primjer, gradnju džamija, mekteba i sl. ali nije saglasna

⁷⁾ Zapisnik 23. sjednice od 23. marta, str. 6.

⁸⁾ Nacrt statuta, par. 144, str. 142.

⁹⁾ Zapisnik 18. sjednice od 12. marta, str. 31.

da se cio iznos ispostavlja vakufsko-mearifskom saboru. Vakufsko-mearifski sabor može da izradi samo prijedlog potreba islamske vjerske zajednice i da ga dostavi Zemaljskoj vladi, a ona će onda potporu neposredno dostaviti kome je ona namijenjena. Potreba isklamske vjerske zajednice za državnim subvencijama dala je povoda Kučeri da ironizira stalno naglašavanje predstavnika Muslimana autonomnog karaktera organizacije vakufsko-mearifske uprave. Po njegovoj ocjeni malo ima mjesta za autonomnu upravu, jer ako je »... vlada rekao bi kao hisedar (suvlasnik) u prihodu ona hoće biti također i hisedar u raspravljanju«. On je to izrazio i riječima...« ako mi budemo ortaci u prihodu onda mora da budemo ortaci i u rashodi. To je kao jedan širket»⁸²⁾ (zajednica).

Zanimljivo je konstatovati da se Kučera na svaki način nastojao predstaviti kao prijatelj Muslimana i kao čovjek živo zainteresiran za unapređenje islama. On se i ponašao kao da je domaći čovjek. Ne samo da je dobro poznavao naš jezik nego se naprosto razmetao turcizmima i arapskim izrekama. Time je, pored ostalog, nastojao stvoriti što povoljnije raspoloženje u toku pregovora. Ravnopravno je mogao ulaziti u raspravu vrlo delikatnih pitanja iz oblasti islamskih dogmi.

Prijedlog koji je u pogledu subvencija islamskoj vjerskoj zajednici Kučera podnio na 23 sjednici, kao da je značio izvjesno odstupanje od prvobitnog krajnje nepopustljivog stava Vlade. Prema njemu potpore za gradnju vjerskih zavoda, odnosno za njihovo državanje izdaju se na prijedlog vakufsko-mearifskog sabora, prema okolnostima saborskom odboru, kotarskom vakufskom povjerenstvu ili pojedinim džematima.⁸³⁾ Vlada je bila, međutim, protiv toga da se subvencije daju u potpunom iznosu vakufsko-mearifskom saboru. Subvencija direktno treba da se dodijeli pojedinim vjerskim institucijama i osobama. Kučera je bio mišljenja da se Vladi ne može uskratiti pravo da ona daje subvencije tamo gdje ona smatra da je potrebno. Drugim riječima, sabor može da formuliše prijedlog potreba, ali Vlada utvrđuje šta može od tih prijedloga prihvatiti, a šta opet ne. I kada se pretpostavljalo da ne samo u tom pitanju nego i u nekim drugim nema mogućnosti da se ostvari sporazum između predstavnika Muslimana i Zemaljske vlade, Kučera je, valjda suočen sa mogućnošću prekida daljih pregovora, predložio na pretposljednjoj 29. sjednici od 20. aprila 1901. da se u paragraf 144. Statuta kojim se reguliše pitanje državnih subvencija islamskoj vjerskoj zajednici unese formulacija da će Vlada u pogledu dodjele svoje potpore voditi računa da ona bude koliko je moguće srazmjerna broju islamskog stanovništva. Zatim u par. 146. da će se dozvoljene potpore za gradnje, odnosno za održavanje vjerskih zavoda biti doznačene saborskom odboru. To je bio neosporno izvjestan ustupak onom stavu kako je on bio formulisan u Nacrtu statuta.⁸⁴⁾ Međutim, to ipak nije imalo svog neposrednog efekta, jer se u nekim drugim pitanjima, o čemu ćemo nešto dalje govoriti, moglo jasno nazrijeti da Vlada stvarno nije bila spremna da

⁸²⁾ Isto, str. 17—30.

⁸³⁾ Kao napomena 79, str. 18.

⁸⁴⁾ Zapisnik 29. sjednice od 20. aprila, str. 23—24.

prihvati onakav koncept autonomne islamske vjerske zajednice kako se to predviđalo Nacrtom statuta. Odbijanje vladinih predstavnika da se planirane subvencije Vlade islamskoj vjerskoj zajednici izravno dostavljaju vakufsko-mearifskom saboru, kao najvišoj instanci islamske vjerske zajednice, bilo je u skladu sa svim njenim potezima da se onemogućiti autonomnost islamske vjerske zajednice. Neposredno plaćanje vjerskih službenika, na čemu je ona i dalje insistirala, smatrala je ona razumljivo efikasnim sredstvom da ostvaruje svoj uticaj na islamsku vjersku zajednicu.

Na više sjednica Kučera je podvrgao oštroj kritici stanje vjerskog odgoja Muslimana. On je to ilustrirao konkretnim primjerima. Smatrao je da nije najsmretnije uređeno pitanje trajanja nastave u mektebima, koja je počinjala u sedmoj godini života, a završavala se u desetoj godini, pa su stoga muslimanska djeca za razliku od djece drugih vjeroispovijesti završavala tek u trinaestoj godini osnovnu školu. To se odražavalo i na školovanje muslimanskih đaka u srednjim školama koju su oni u dvadesetoj godini morali prekinuti da bi regulirali vojnu obavezu. On se u tom pitanju nastojao maksimalno prikazati prijateljem Muslimana, pa je na jednoj sjednici našao za potrebno da izjavi sljedeće: »Ja ne mogu ovaj kabahet (krivicu) na sebe uzeti da muhamedanska mladež zaostaje«⁸⁵).

Odredbu Nacrta statuta koja propisuje da su »... svi muslimani u mjestima gdje postoje mektebi obavezni (su) svoju mušku i žensku djecu slati u mektebe...«⁸⁶) ocijenio je kao suviše kategoričnu i predlagao da se ublaži na taj način što će se reći da »... treba nastojati« da djeca pohađaju mektebe. Smatrao je neprihvatljivom i odredbu Nacrta statuta prema kojoj se roditelji kažnjavaju od strane vakufskih povjerenstava ako ne upućuju svoju djecu u mektebe. Vlada nije sama imala propis o kažnjavanju roditelja čija djeca ne pohađaju osnovnu školu, pa prema tome zemaljske vlasti nisu bile u mogućnosti da prihvate onaj stav u Statutu kojim su bile obavezne da svojim organima prinude roditelje da šalju svoju djecu u mektebe.⁸⁷) Muslimanski predstavnici u pregovorima u takvoj situaciji predlagali su da se kadijama da ovlaštenje o kažnjavanju takvih prestupa, što se od predstavnika Vlade nije isključilo kao jedna mogućnost, ukoliko bi oni sa svoje strane pristali da kadije budu predsjednici kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava.⁸⁸) Konačno se našlo rješenje o tome na takav način što je kotarskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima ostavljena mogućnost da u vidu opomene, pouke ili savjeta upozore roditelje čija djeca ne pohađaju mekteb. A ako to ne bi imalo efekta, može se u tom slučaju zatražiti pomoć »... kod nadležne zemaljske vlasti, koja će prema postojećim propisima i koliko to zahtjevaju interesi javnog morala i poredka pružiti potrebitu pomoć«.⁸⁹) Zemaljska vlada posredstvom barona Kučere nije

⁸⁵) Zapisnik 14. sjednice od 2. marta, str. 11. i str. 28.

⁸⁶) Nacrt statuta, par. 116, str. 42.

⁸⁷) Zapisnik 22. sjednice od 21. marta, str. 21—22.

⁸⁸) Zapisnik 15. sjednice od 5. marta, str. 15—17.

⁸⁹) Kao napomena 79, str. 9—10.

mogla prihvatiti ni onu odredbu u Nacrtu statuta u kojoj se govori o kompetenciji određenih vakufsko-mearifskih organa da osnivaju vjerske škole i zavode ako se u tim nastavnim institucijama izvodi nastava nekih »svjetovnih predmeta«. U konkretnom slučaju to se odnosilo na ruždije gdje se iziskuje odobrenje zemaljske vlasti.⁹⁰⁾

U prilikama kakve su bile u Bosni i Hercegovini, gdje je bilo kotareva u kojima nije bilo uopće mekteba ibtidaija Vladi je bila neprihvatljiva odredba Nacrta statuta da muslimanska djeca ne mogu pohađati osnovnu školu ako ne dokažu da su završila mekteb ibtidaije ili ako za tu svrhu ne donesu odgovarajuću dozvolu od ulema medžlisa.⁹¹⁾ Predstavnici Muslimana u pregovorima branili su pomenutu odredbu statuta polazeći od shvatanja da muslimanska djeca moraju prvo da se »... u dijanetu (religiji) npr. utvrde a onda neka idu u školu«.⁹²⁾ U ovom pitanju pronađeno je obostrano prihvatljivo rješenje na taj način što je utvrđeno da u mjestima, gdje postoje mektebi ibtidaije, djeca tek po njihovom završetku moraju da pohađaju nastavu u osnovnoj školi, a tamo gdje takvih mekteba nema, djeca su obavezna da polažu ispit pred nadležnim vjeroučiteljima na osnovu čega bi se utvrdilo da ona mogu pratiti nastavu vjeronauke u osnovnoj školi.⁹³⁾ Što se tiče prava imenovanja vjerskih službenika, ona su bila tako razgraničena što je ulema medžlis imao ovlaštenje da postavlja imame, hatibe, vaize, ali je postavljanje vjeroučitelja u osnovnim i drugim školama bila u kompetenciji Vlade. Time je na izvjestan način korigovan Nacrt statuta, jer po njegovim odredbama, sve vjerske službenike kako u mektebima, tako i u komunalnim školama i svim drugim školama i zavodima, imenuje

⁹⁰⁾ Ruždije su bile prve državne svjetovne škole u BiH otvorene prije austro-ugarske okupacije i pristupačne pripadnicima svih vjeroispovijesti u BiH. One su odgovarale rangu građanskih škola ili niže realke. U njima su se učenicima osposobljavali za niža činovnička zvanja. U ruždijama naročita pažnja posvećivala se učenju turskog, arapskog i perzijskog jezika i krasnopisu. Nije zapostavljeno ni učenje svjetovnih predmeta kao što su istorija, zemljopis, račun i geometrija. — Vidi detaljnije u navedenoj studiji **dr. Hajrudina Čurića** str. 139—157. — 7. od austro-ugarskom okupacijom ruždije su u rangu osnovnih škola i Kučera je stoga smatrao da je za njihovo osnivanje potrebno odobrenje Vlade. Po Džabićem mišljenju u ruždijama se uče neki svjetovni predmeti ali u tim školama treba da se isključivo uči arapski i turski. Stoga i svjetovni predmeti, kao na primjer geografija, treba da se uče na turskom jeziku. Kučera je opet bio mišljenja da se u tim i slični predmeti uče na »bosanskom« jeziku, jer je ruždije tretirao kao osnovne škole i stoga one treba da pripreme učenike za nastavu u srednjim školama. U toku daljih pregovora muslimanski predstavnici nisu odhvatili mogućnost da se »svjetovni predmeti« uče na »bosanskom« jeziku. Kučera je, međutim, insistirao da se za osnivanje ruždija pa i medresa, ukoliko i one uvedu u nastavu »svjetovne predmete«, obavezno traži odobrenje Zemaljske vlade. Muslimanski predstavnici nisu to prihvatili. — Zapisnik 11. sjednice od 23. februara, str. 2.

⁹¹⁾ Zapisnik 14. sjednice od 23. februara, str. 13. — Nacrt statuta, par. 105, str. 38.

⁹²⁾ Zapisnik 14. sjednice od 2. marta, str. 18. i Zapisnik 16. sjednice od 7. marta, str. 13—14.

⁹³⁾ Zapisnik 15. sjednice od 5. marta, str. 3. i Zapisnik 16. sjednice od 7. marta, str. 13—14.

ulema medžlis.⁹⁴⁾ Inače muderise, koji su izvodili nastavu u medresama, imenovao je i otpuštao ulema medžlis na prijedlog vakufsko-mearifskog sabora. U toku pregovora pojedini članovi muslimanske delegacije dozvoljavali su mogućnost da u mektebima i u medresama po potrebi nastavu određenih predmeta mogu da izvode i ona lica koja nisu Muslimani.⁹⁵⁾

Nacrtom statuta koncipirana je, kako smo to već istakli, takva organizacija islamske vjerske zajednice, u kojoj je onemogućen uticaj zemaljskih vlasti ili je njen uticaj sveden do krajnjeg minimuma. To se na svoj način izrazilo i u ustrojstvu organa vakufsko-mearifskih zaklada. Razumljivo je, stoga, da su predstavnici Zemaljske vlasti posebnu pažnju posvetili kritici takve organizacije i nastojali da na određen način obezbijede uticaj zemaljske vlasti i u pogledu sastava tih organa i u pogledu njihovog odlučivanja. Princip utvrđen za izbor kotarskih organa vakufsko-mearifskih tijela koji je mobilisao sve odrasle Muslimane i podsjećao ih na biranje nekog političkog, a ne vjersko-vakufskog organa predstavnici Vlade u pregovorima podvrgli su kritici kao vrlo komplikovan i skup. Baron Kučera tražio je da se ti organi biraju na »stari način« tj. kako je bilo u praksi još pod turskom vlašću u prisustvu hodža i muktara, i to aklamacijom.⁹⁶⁾ Nakon dosta mučnih pregovora, jer su predstavnici Muslimana uporno branili odredbe Nacrta statuta o tom pitanju, ostvareno je kompromisno rješenje na taj način što je sada novoj instanci tzv. džematskom medžlisu, koja nije bila predviđena Nacrtom statuta, data ovlaštenja da bira članove za glavnu skupštinu kotarsko-mearifске zaklade, i to na tri godine.⁹⁷⁾

U sjedištima kotarske vlasti džematski odbori nisu predviđeni nego se na 250 lica bira član za glavnu skupštinu kotara. U pogledu sastava kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva, koji je, prema Nacrtu statuta u okružnim centrima brojao 9, a u kotarskim centrima 5 članova, baron Kučera je sugerirao da se zadrži raniji princip da pola članova bude iz redova hodža, a druga polovina iz redova građanstva.

⁹⁴⁾ Nacrt statuta, par. 109, član. 5 str. 39.

⁹⁵⁾ Nacrt statuta, par. 122, str. 43. — Zapisnik 15. sjednice od 5. marta, str. 30—31. Da se i o tom pitanju teško mogla ostvariti saglasnost, potvrđuje i stav Alibega Firdusa, koji je dobio podršku ostalih muslimanskih delegata u pregovorima. On je na 22. sjednici izrazio sljedeće mišljenje: »Obzirom na islamske običaje i na šerijatske propise glede ženske djece, treba da budemo oprezni. Zbog toga ne možemo primiti inovjerske učiteljice. Za moderni ručni rad, koja bi predavala učiteljica, ako možemo naći islamsku učiteljicu, dobro, primit ćemo je.« — Zapisnik 22. sjednice od 21. marta str. 28.

⁹⁶⁾ Zapisnik 3. sjednice od 5. februara 1901. str. 11. — Kučera je predlagao da u selima budu obrazovani tzv. ihtijari medžlisi koji će u Kotarsku vakufsko-mearifsku spuštinu slati po dva člana iz svakog džemeta te tako bi otpala potreba »... da sela idu u velikom broju na skupštinu...« — Zapisnik 4. sjednice od 9. februara, str. 23.

⁹⁷⁾ Kučera je insistirao da se definiše šta se podrazumijeva pod džematom. Po njegovom mišljenju, džemat se ne može shvatiti bez džamije, što muslimanski predstavnici nisu mogli prihvatiti s obzirom na to da ima raštrkanih naselja gdje uopšte nema džamije. Prihvaćeno je da se pod pojmom džemat podrazumijeva naselje sa najmanje 50 kuća. — Zapisnik 5. sjednice, od str. 2 i str. 5.

U početku on je insistirao da kadije obavezno budu predsjednici kotarskih povjerenstava, a kada je u tom pogledu naišao na vrlo energičan otpor predstavnika muslimanske strane u pregovorima, on je pokušao da obezbijedi da kadije budu bar članovi ovog organa. On se bojao, kako se doslovno izrazio, da kotarska povjerenstva ne dobiju karakter jednog »laičkog odbora« kome nedostaje šerijatska podloga.⁹⁸⁾ Rad kadija ocijenjen je, inače, od strane muslimanskih predstavnika vrlo negativno. Nisu kontrolirali nastavu u mektebima, nedomaćinski su upravljali vakufskim zgradama i sl. Istaknuto je, takođe, da ako bi kadije bili predsjednici kotarskih povjerenstava, ovi organi bili bi potčinjeni političkoj vlasti. Time je jasno iskazano nepovjerenje prema njima.⁹⁹⁾ Muslimanski predstavnici nisu bili protiv toga da kadije budu članovi povjerenstava, ali su zauzeli stanovište da se kadije i muderizi podvrgnu izboru, kao i ostali članovi koji će biti birani.¹⁰⁰⁾

Što se tče predloženog sastava vakufsko-mearifskog sabora, osnovna intencija Zemaljske vlade bila je da svojim prijedlozima obezbijedi pravo zemaljskim vlastima da imenuje određen broj članova. Prvobitno je Kučera tražio da to bude 12 članova koje će Vlada imenovati, zatim je taj broj smanjio na 8 i, najzad, na 6 članova. Imenovani članovi sabora imali bi zadatak da u njemu djeluju »umirujuće i izmirujuće«, jer je Kučera smatrao da će sabor biti poprište sukoba i trvenja. Uz to vakufi predstavljaju javne fondove nad kojima Vlada mora obezbijediti svoj nadzor, što u krajnjoj kosekvenci, po mišljenju vladinih predstavnika, samo može služiti interesima islama. Najzad, islamska vjerska zajednica u mnogim pitanjima biće upućena na Vladu, pa je i to dovoljno opravdanje za njen zahtjev da imenuje određen broj članova u saboru.¹⁰¹⁾ U obrazloženju ovog vladinog zahtjeva Kučera je ispoljio i strpljivost i pomirljivost. Dobijao se na momenat utisak kao da moli muslimanske predstavnike da se prihvate njegovi zahtjevi.¹⁰²⁾

⁹⁸⁾ Zapisnik 3. sjednice od 5. februara str. 20—21. Jedan muslimanski delegat na pregovorima rekao je u povodu Kučerina prijedloga da kadije budu predsjednici kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava doslovno sljedeće: »Ja mislim ako budemo vezani da kadije budu predsjednici, da će to biti ubitačno po narod«. Isto, str. 21.

⁹⁹⁾ Zapisnik 4. sjednice od 5. februara, str. 9—10.

¹⁰⁰⁾ Isključivanje kadija kao eventualnih predsjednika kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava Kučera je, prema vlastitoj izjavi, teška srca prihvatio. On je smatrao to jedinim od svojih najznačajnijih ustupaka muslimanskoj delegaciji. Na pretposljednjoj sjednici on je, govoreći o vladinim ustupcima u vezi sa kadijama, rekao sljedeće: »Mi smo došli do sporazuma glede izbora skupština i kotarskih vakufskih komisija i u tome dali smo Vam sa našeg gledišta velikih koncesija. Među njima i jednu koja mu je mnogo muke stajala, pošto mislim da nije u interesu stvari i da je malo protiv šerijata, ali pošto ste to htjeli, dalj smo Vam to...« Zapisnik 29. sjednice od 20. aprila, str. 9.

¹⁰¹⁾ Pitanje konstituisanja vakufsko-mearifskog sabora raspravljano je na nekoliko sjednica, i to šestoj od 12. februara, sedmoj od 14. februara, osmoj od 16. februara, devetoj od 19. 1901. godine. — Zapisnik 7. sjednice od 14. februara.

¹⁰²⁾ Zapisnik sedme sjednice od 14. feb. str. 7—8.

Predstavnici Muslimani energično su odbijali vladin zahtjev da ona imenuje određen broj članova sabora. Kučera je zatim predlagao da to budu virilni, a ne imenovani članovi, što je u suštini isto, i da se pored muftija u sabor imenuju načelnici u sjedištima okružne oblasti.¹⁰³⁾ Svi ti zahtjevi su odbijeni. Konačno je na 16 sjednici od 7. marta 1901. Kučera istupio sa prijedlogom koji je bio prećutno prihvaćen od muslimanskih predstavnika. On se sastojao u sljedećem: vakufsko mearifski sabor treba da se sastoji od 5 muftija i jednog hodže koga imenuje reis-ul-ulema. Hodža ne smije biti iz redova ulema medžlisa. Ovom broju priključuju se još 24 člana koje biraju komisije, koje se u tu svrhu sastaju u okružnim centrima. Svaki okrug šalje u sabor 4 člana, a četvrti je obavezno iz redova hodža. Iz okruga se može birati i više hodža.¹⁰⁴⁾

Treba posebno istaći da svugdje, gdje je to bilo moguće, Kučera je nastojao da u pojedinom organu obezbijedi što više hodža. On je jedanput otvoreno izrazio svoje mišljenje da mu je izričito do toga stalo. Time je, pored ostalog, želio da onemogućí svjetovni karakter pojedinih tijela vakufsko-mearifskih zaklada, a posredstvom hodža računao je da će lakše ostvariti vladin uticaj. Time je pitanje sastava vakufsko-meariskog sabora bilo skinuto s dnevnog reda i Kučera je suočen sa energičnim i jedinstvenim stavom muslimanskih predstavnika u ovom pitanju odustao od svog prvobitnog prijedloga. Potrebno je napomenuti da je on u nekoliko navrata izričito naglasio da je Vladi bilo veoma važno da može imenovati određen broj članova sabora i da u tom pitanju ne može činiti ustupke.¹⁰⁵⁾

Dok se za pitanje načina izbora članova vakufsko-mearifskog sabora našlo određeno sporazumno rješenje, u pitanju statusa ulema medžlisa, posebno u načinu njegovog konstituisanja, došlo je do ozbiljne konfrontacije gledišta između obje pregovaračke strane, koje nisu ni poslije iscrpne rasprave mogle biti izmirene. Predstavnici Muslimana u pregovorima, koji su u početku branili odredbe Statuta o ovom pitanju, polazili su od stanovišta da ukoliko se vakufsko-mearifskom saboru ne dodijeli pravo da on bira ulema medžlis »... onda oni nisu ništa postigli u sporazumjevanju sa vladom«.¹⁰⁶⁾ A Džabić, s tim u vezi, doslovno se o tome izrazio na sljedeći način: »Ako nam to ne bi učinili ne bi nam ništa učinili«.¹⁰⁷⁾ Polazna osnova u okvarkvom njihovom stavu bilo je mišljenje da je ulema medžlis izrazito islamska vjerska institucija i zbog toga niko ne bi mogao birati ovaj organ osim vakufsko-mearifskog sabora. S druge strane, predstavnici Zemaljske vlade, konkretno baron

¹⁰³⁾ Zapisnik 9. sjednice od 19. februara str. 13—14.

¹⁰⁴⁾ Zapisnik 16. sjednice od 7. marta str. 6.

¹⁰⁵⁾ Kučera se o tome doslovno ovako izrazio: »Kako sam već prije rekao ja od toga da i vlada pojedine članove imenuje odustati nemogu i baš mi se čini, da bi dobro bilo da u početku i u budućnosti vlada i ovo zastupstvo složno rade. Zapisnik sedme sjednice od 14. feb. str. 9.

¹⁰⁶⁾ Zapisnik 10. sjednice od 21. feb. str. 11.

¹⁰⁷⁾ Isto, str. 11.

Kučera, isticali su da je Zemaljska vlada obrazovala ulema medžlis 1882, da ona plaća njegove članove i stoga je razumljivo da ona treba da ima upliv na njegovo konstituisanje.¹⁰⁸⁾

Prvi i osnovni razlog zašto se predstavnici Vlade nisu mogli saglasiti da ulema medžlis bira vakufsko-mearifski sabor bilo je shvatanje da sabor ima »svjetovan karakter«, pa se nije željelo da ulema medžlis bude biran od organa koji nema isključivo religiozno obilježje. Muslimanski predstavnici u pregovorima, suočeni sa takvim kategoričnim stavom predstavnika Vlade, a riješeni, ipak, da se iznađe neka solucija u ovom pitanju, istupili su sa prijedlogom da se ulema medžlis bira od jedne izborne kurije sastavljene isključivo od članova sabora iz redova hodža. To je bio s njihove strane nesumnjivo određen ustupak s obzirom na to da su tim prijedlogom odstupili od one odredbe Nacrta statuta koja to pitanje reguliše na drukčiji način.¹⁰⁹⁾

U načelu vladini predstavnici prihvatili su ovaj prijedlog i zbog toga, jer su bile intencije austrougarskih političkih faktora u Bosni i Hercegovini da u svim organima islamske vjerske zajednice obezbijede najjači uticaj islamskog sveštenstva. Baron Kučera formulisao je konačno vladin prijedlog za izbor ulema medžlisa, kojim se uvažava sugestija muslimanskih predstavnika da taj organ bude biran od članova vakufsko-mearifskog sabora iz redova hodža, i to na posebnoj tajnoj sjednici. Ali, po ovom principu vršio bi se izbor samo za upražnjeno mjesto u ulema medžlisu, a ni u kojem slučaju ne dolazi u obzir izbor cijelog ulema medžlisa. Izborna kurija, sastavljena od hodža, bira tri kandidata i predlaže ih Zemaljskoj vladi na potvrdu. Izabrani kandidati moraju biti iz redova hodža. Predloženo je, takode, da ulema medžlis broji 4 redovna člana i 8 počasnih članova, koje sve skupa biraju hodže — članovi vakufsko-mearifskog sabora. Reis-ul-ulemu imenuje, prema istom prijedlogu, car između svih izabranih i redovnih i počasnih članova ulema medžlisa. Prema ovako formulisanom prijedlogu, proizilazilo je da predstavnici Vlade nisu bili saglasni za izbor kompletnog ulema medžlisa, jer su u takvom izboru vidjeli »revolucionaran čin«. U istom prijedlogu sadržana je sugestija da sve izdatke ulema medžlisa, kao što su plaće službenika i drugog osoblja, zatim kiriju, paušale i dr. podmiruje Zemaljska vlada. Sve ostale izdatke snosi vakufsko-mearifski sabor u sporazumu sa ulema medžlisom dostavlja u godišnjem proračunu Zemaljskoj vladi.¹¹⁰⁾

Ovako formulisanom prijedlogu od strane Vlade muslimanski predstavnici suprotstavili su nov prijedlog koji je značio dalje odstupanje od onog što se tražilo predloženim statutom. Drugim riječima, oni su svoje zahtjeve proširili. Prvo, oni su tražili da ulema medžlis ima 5 članova, odnosno peti član je reis-ul-ulema, koji je ujedno i predsjednik tog organa. Drugo, reis-ul-ulemu bira vakufsko-mearifski sabor i time se važnost ovog zvanja podiže na viši stepen. Utvrđuju se i uslovi

¹⁰⁸⁾ Zapisnik 25. sjednice od 11. aprila, str. 2.

¹⁰⁹⁾ Zapisnik 15. sjednice od 5. marta, str. 1—2.

¹¹⁰⁾ Zapisnik 16. sjednice od 7. marta, str. 7, 15.

ko može biti biran za reisa.¹¹¹⁾ Biraju se, zapravo, tri kandidata za to mjesto od kojih car imenuje jednog. Izbor četiri člana ulema medžlisa vrši se od strane jedne kurije, u stvari svojevrsnog duhovnog sabora koji čine isključivo sveštenici izabrani od strane kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava. On broji 30 članova, u taj broj uključeno je 5 muftija. Prema tome, izbor ulema medžlisa povjerava se jednom tijelu, koje je izvan vakufsko-mearifskog sabora i koje sada čini neku vrstu duhovnog sabora. U njemu je zastupljen svaki okrug, jer svako vakufsko-mearifsko povjerenstvo bira jednog, a u sjedištu okruga 2 kandidata. Ovo tijelo, čiji mandat traje tri godine, bira, pošto se konstituiralo, članove ulema medžlisa, najdalje za tri mjeseca i redovno vrši izbor članova u upražnjenim mjestima u ulema medžlisu. Kandidovanje za izbor ulema medžlisa vrši se na tajnoj sjedici, i to tako što jedan član ovog tijela zajedno sa još trojicom drugih može predlagati više lica. Neposredan izbor vrši jedan izborni odbor iz sastava ovog duhovnog sabora koji broji 5 članova u prisustvu vladinog povjerenika. Izabrane članove ulema medžlisa potvrđuje Zemaljska vlada.¹¹²⁾

Novi prijedlozi značili su dopunu ranijim i u neku ruku proširenje zahtjeva koja su utvrđena predloženim Nacrtom statuta, naročito u pitanju načina izbora reis-ul-uleme. To je pobudilo barona Kučera da konstatuje kako se prijedlozi muslimanske delegacije u toku pregovora stalno mijenjaju i ujedno izrazi svoj pesimizam u pogledu daljeg njihovog toka. Dok je Kučera s jedne strane bio saglasan da se izbor ulema medžlisa povjeri duhovnoj kuriji, sastavljenoj isključivo iz redova islamskog sveštenstva, mada se prvobitni prijedlog da se ona obrazuje iz redova članova sabora njemu činio prihvatljivijim, on s druge strane nije bio za to da reis-ul-ulemu bira vakufsko-mearifski sabor.¹¹³⁾ Obajšnjavajući nesvršishodnost posebnog izbora reis-ul-uleme od ostalih članova ulema medžlisa, Kučera je istakao da je reis član medžlisa i njegov predsjednik i ovlašten je da radi samo ono što spada u djelokrug rada ulema medžlisa. Drugim riječima, reis nema onaj značaj kao što je to slučaj u drugih konfesija, gdje je u takvo zvanje uključen i liturgički čin, odnosno vršenje obreda.¹¹⁴⁾

Pitanje načina izbora reis-ul-uleme i posebno stav barona Kučere u tome dao je povoda u toku pregovora za šira i veoma zanimljiva objašnjenja od strane muslimanske delegacije. Predloženim načinom izbora reis-ul-uleme Muslimani su željeli naročito da naglase istaknuto vodeće mjesto reisa u islamskoj vjerskoj zajednici. Izbor reisa od strane »islamskog naroda« treba da naglasi i želju Muslimana za njihovom čvršćom

¹¹¹⁾ Za reis-ul-ulemu može biti birana ličnost koja je vjerski obrazovana, poveljnog vjerskog i moralnog vladanja sa navršenom 30 godinom života i da nije starija od 70 godina; da nije sudski kažnjavana radi zločina i da nije pod optužbom za takvo krivično djelo. I najzad da nije pod tutorstvom. — Zapisnik 17. sjednice od 9. marta, str. 4.

¹¹²⁾ Isto, str. 6—7.

¹¹³⁾ Isto, str. 10.

¹¹⁴⁾ Isto, str. 2.

organizacijom, jer kako su oni to otvoreno izložili u uslovima života »... među raznim religijama i elementima« ne mogu njihov napredak i budućnost biti obezbijeđeni sve »... dok ne budemo izravnani sa drugim elementima i dok ne budu udovoljena naša vjerska i naravna prava.«¹⁵⁾ U daljem obrazloženju svog stava oni ističu da je njihov zahtjev za čvrsto organiziranom islamskom zajednicom utoliko opravdaniji pošto »... u našoj pokrajini vladaju dvije struje sa vrlo čvrstom propagandom, to jest srpstvo i hrvatstvo; a obe su vrlo nezgodne po islamski narod, jer te obe struje zamišljaju sebi muslomanski narod kao pusti plijen.«¹⁶⁾ U okviru jedne autonomne vjerske i vakufsko-mearifske organizacije žele oni da se »učvrste i ograde« da bi Muslimani svim »možebitnim strujama i budućim promjenama svoju budućnost i napredak osigurali« i očuvali »... svoje ime i potomstvo u ovim pokrajinama...«¹⁷⁾

Očigledno da se u ovako obrazloženim zahtjevima Muslimana za njihovom autonomnom vjersko-školskom organizacijom otkrivaju širi ciljevi pokreta Muslimana tog vremena. U nedostatku jedne društvene i političke organizacije koja bi organizaciono okupila sve bosansko-hercegovačke Muslimane i tako ih učinila jednim faktorom s kojim je tadašnja okupaciona uprava morala računati, vođstvo muslimanskog pokreta nastojalo je to ostvariti u okvirima autonomne vjersko-školske organizacije proširujući joj kompetencije i dajući joj neosporno određeno društveno-političko obilježje. Drugo je pitanje što se cio pokret gradio na jednom dosta konzervativnom programu u kome su u centru stajali problemi vjersko-školske problematike. Postavlja se uopće pitanje da li su snage koje su stajale na čemu pokreta i koje su pokret nosile mogle u to vrijeme i istupiti sa nekim drugim programom.

Austrougarski politički faktori nisu sumnjali u to da su pokret Muslimana, a takođe i pokret Srba koji su u to vrijeme paralelno tekli, politički motivisani. Oni su, doduše, imali svoju ocjenu kako o pokretu Srba, tako i o pokretu Muslimana. Pokret Srba u Bosni i Hercegovini vjeran je, prema njihovom mišljenju, velikosrpskoj ideji i stoga svoj konačan cilj vidi u priključenju Bosne i Hercegovine budućoj velikoj Srbiji. S druge strane, pokret Muslimana se ocjenjuje kao izraz nezadovoljstva nekada vladajućeg elementa u Bosni i Hercegovini, koji je svjestan da je izgubio svoje ranije dominantno mjesto u zemlji, a koji je istovremeno neposoban da se prilagodi ideji moderne uprave, kakva je okupacijom u Bosni i Hercegovini počela da se uspostavlja. On je prema istoj ocjeni istovremeno opterećen i religioznom fanatizmom i stoga gaji jednu averziju prema svim modernim institucijama nove uprave.

Baron Kučera u konkretnoj raspravi o motivima muslimanskih predstavnika da obrazuju svoju što čvršću vjersku organizaciju izbjegao je da se upušta u pitanja koja su se nametnula ovim novim zahtjevima Muslimana, a posebno nije htio da govori o uticaju srpske ili hrvatske ideologije na Muslimane. On je samo napomenuo kako Zemaljski

¹⁵⁾ Isto, str. 14.

¹⁶⁾ Isto, str.

¹⁷⁾ Isto, str.

ska vlada slijedi ideju ravnopravnosti konfesija i da se svako može nazivati kako hoće: Srbinom ili Bošnjakom. Međutim, on je, ipak, ukazao na izvjesne specifičnosti katoličke i pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini koje nemaju obilježja »svjetske vlasti«, odnosno poglavari katoličke i pravoslavne vjere nemaju nikakve »svjetske vlasti« i vlada može s njima sklopiti jedan ugovor na osnovu koga se može postići obostrano razumijevanje. Međutim, kod Muslimana poglavar vjere je ujedno politički faktor i glavar jedne države. Stoga se je sa Turskom morala ostvariti konvencija koja ima i vjerski i svjetovan značaj.¹¹⁸⁾ Time se dotaklo i pitanje mešihata, o čemu ćemo kasnije nešto detaljnije pisati.

U skladu sa taktikom odugovlačenja pregovora, Zemaljska vlada je izbjegavala da se određeno izjasni o najvažnijem prijedlogu muslimanskih predstavnika koji se odnosi na pitanja načina izbora ulema medžlisa i načina imenovanja reis-ul-uleme. To je, uostalom, bilo u duhu Kučera taktike vođenja pregovora. Kučera se opravdavao za ovo taktiziranje kako nije cjelokupno pitanje još dovoljno prostudirao, ali se u pozadini toga krilo jedno uvjerenje da se sa objavljivanjem vladinog stanovišta ne treba žuriti, jer ukoliko ga ona prije objelodani, utoliko postoji mogućnost da se pregovori brže prekinu. Naime, Vlada je bila odlučna da nekim zahtjevima muslimanskih predstavnika ne izađe u susret. To se odnosilo i na pitanje načina konstituisanja ulema medžlisa i procedure oko biranja reis-ul-uleme. Na 23. sjednici pregovora od 23. marta predstavnici Zemaljske vlade su izjavili da akceptiraju prijedlog u pogledu izbora i kompetencija duhovnog sabora, odnosno duhovne izborne kurije, ali su taj prijedlog dopunili time što četiri člana tog duhovnog sabora mogu da predlažu neograničen broj kandidata za članove ulema medžlisa. Lista kandidata se, zatim, dostavlja Zemaljskoj vladi da briše one kandidate koji joj ne odgovaraju, odnosno da označi one kandidate čiji izbor može potvrditi. Ukoliko bi se, međutim, desilo da Zemaljska vlada u tri navrata odbije listu izabranih kandidata, onda ona ima pravo da sama popuni upražnjena mjesta u ulema medžlisu.¹¹⁹⁾

Muslimanskim predstavnicima ovakav prijedlog Vlade nije bio prihvatljiv. Pogotovo da Vlada vrši eliminaciju izabranih kandidata za ulema medžlis, a da za to ne navodi razloge. Isto tako, i način izbora reisa nije bio prihvatljiv. Reis je trebalo da se bira između članova ulema medžlisa na taj način što ga car imenuje, a ostale članove ulema medžlisa potvrđuje Zajedničko ministarstvo finansija. S druge strane, dok su Muslimani izložili svoje kriterijume u pogledu kvalifikacija za izbor članova ulema medžlisa, Vlada to, naprotiv, nije učinila.¹²⁰⁾

Kučera je mislio da su se ipak gledišta obje pregovaračke strane u tom pitanju približila, pa je najavio da će Vlada dostaviti svoje uvjete za izbor članova ulema medžlisa. To je on u nekoliko navrata činio stalno dopunjujući, po instrukciji ministra B. Kalaja svoj prijedlog da bi najzad precizirao konačni stav Zemaljske vlade. Uslovi da neko može

¹¹⁸⁾ Isto, str. 17.

¹¹⁹⁾ Zapisnik 23. sjednice od 23. marta, str. 4—5.

¹²⁰⁾ Zapisnik 24. sjednice od 25. marta str. 5—6.

biti biran u ulema medžlisa bili su po vladinom prijedlogu sljedeći: kandidat za ulema medžlis ne smije biti sudski kažnjavan za zločin i ne smije biti pod optužbom; da nije pod tutorstvom; da je lojalan, politički korektan i da je njegovo građansko vladanje takvo da odgovara ovom važnom zvanju. Lista kandidata podnosi se, zatim, Zemaljskoj vladi da ona na osnovu ovih propozicija potvrđuje ili odbija kandidata. Vlada je, naime, stala na stanovište da pravo Vlade da potvrđuje predloženi spisak kandidata, istovremeno uključuje u sebi i njeno pravo da istu listu odbaci. I, najzad, u obzir dolazi izbor članova ulema medžlisa samo na upražnjena mjesta, a nikako izbor ulema medžlisa u cjelini.¹²¹⁾

Predstavnicima Muslimana ovakav prijedlog nije bio prihvatljiv. To se posebno odnosilo na vladinu kvalifikaciju za biranje člana ulema medžlisa, i to naročito kada se tražilo da kandidat treba da je lojalan i politički korektan. Zatim klauzula o građanskom ponašanju. Za sam pojam lojalnosti rečeno je da je vrlo rastegljiv i da se tako prepušta svakom vladinom činovniku da ga na svoj način tumači. Džabić je s tim u vezi rekao: »Mi nismo kazali na priliku, da hoćemo da bude član makar bio i nelojalan i nekorektnan u politici ili npr. da more da bude u Carigradu navršio nauke. To nismo metnuli. Mislim, da ne bi trebalo da mećete da bude lojalan i politički korektnan.«¹²²⁾

Obje strane isticale su da su činile ustupke i da više to ne mogu činiti. Očigledno se nazirao prekid daljih pregovora, na što su ukazivali i neki drugi momenti u kojima se nije mogla postići saglasnost. Kućera je, na primjer, izjavio da »... koliko se ja Vama približujem utoliko idete Vi više natrag«, i dalje: kao da Vlada treba da bude »saborski rob i što sabor zapovijeda vlada treba da izvrši, da plaća danak i da potvrdi isto tako.«¹²³⁾

U toku pregovora iskrslo je kao sporno i pitanje načina imenovanja muftije. Nacrtom statuta bilo je utvrđeno da muftije imaju svoje sjedište u svakom okružnom centru Bosne i Hercegovine i da ih imenuje Zemaljska vlada na prijedlog ulema medžlisa.¹²⁴⁾ Vladin predstavnik u pregovorima tražio je da se tome prijedlogu doda stav da se Zemaljskoj vladi treba da predlože tri kandidata pri izboru svakog muftije, jer se može desiti da Vlada ne usvoji iz određenih razloga predloženog kandidata. Muslimanski predstavnici u početku su se suprotstavili ovom prijedlogu obrazlažući svoj stav time da oni nemaju dovoljno kandidata za takva mjesta, da zbog toga proizilaze sve teškoće. Oni su ukazali na mogućnost da se Vladi predlože dva kandidata od kojih bi ona jednu imenovala.¹²⁵⁾

U toku daljih pregovora muslimanski predstavnici su svoj prijedlog o načinu imenovanja muftija ponovo izmijenili, jer su tražili da u pet okružnih mjesta muftije bira ulema medžlis »... koji izbor imade

¹²¹⁾ Zapisnik 28. sjednice od 18. aprila str. 2.

¹²²⁾ Zapisnik 29. sjednice od 20. aprila, str. 2.

¹²³⁾ Zapisnik 27. sjednice od 16. aprila, str. 10.

¹²⁴⁾ Nacrt statuta, paragraf 110, str. 40.

¹²⁵⁾ Zapisnik 14. sjednice od 2. marta, str. 40—41.

zajedničko ministarstvo uvijek potvrditi.«¹²⁶⁾ Ovaj prijedlog vladin predstavnik je shvatio kao pooštavanje prvobitnog prijedloga, kako je on formulisan u Nacrtu statuta, pa ga je ocijenio kao neprihvatljiv.¹²⁷⁾ On je insistirao na svom ranijem prijedlogu, tj. da ulema medžlis predloži za svako upražnjeno mjesto muftije tri kandidata, od kojih bi onda Vlada jednog imenovala. Aludirao je tom prilikom na mogućnost da na muslimanske predstavnike utiče neko sa strane, pa oni stoga još više pooštavaju svoje zahtjeve i s tim u vezi doslovno je rekao: »... Nemojte se zbuniti dati s druge strane kao da vlada hoće Vama nešto prikratiti... Mi treba da imademo obzir na cijelu zemlju, ne samo na muhamedance nego i na druge.«¹²⁸⁾ Ukazao je na teškoće pri imenovanju pojedinih muslimanskih vjerskih dostojanstvenika, jer ne postoji njihova hijerarhijski stvorena organizacija koja bi svojim pravilima propisivala ko i na osnovu kojih kriterija može zauzimati određeno mjesto u strukturi te organizacije.

Izmjene u prijedlogu muslimanskih predstavnika u pogledu imenovanja muftija, a koji je po ocjeni vladinog predstavnika bio manje prihvatljiv od prvobitnog prijedloga, imale su, ipak, određenog efekta, jer je sada Kučera izrazio mišljenje da mu se prijedlog o tom pitanju u Nacrtu statuta čini prihvatljivijim od kasnije modificiranog prijedloga i ukazao je na mogućnost da bi se prijedlog o dva predložena kandidata za zvanje muftije mogao prihvatiti.¹²⁹⁾ Muslimanski predstavnici nastojali su da o ovom pitanju sa vladinim predstavnikom ostvare kompromis, pa su predložili da se utvrde kriterijumi za izbor u zvanje muftija. Tako bi onda otpala potreba da se Vladi predlažu tri kandidata.¹³⁰⁾ Međutim, Kučera se kasnije opet vratio na svoj prijedlog da se Vladi od strane ulema medžlisa predlože tri kandidata za položaj muftije, a ako je to za njih ne prihvatljivo »... neka ostane tako, da na prijedlog medžlis uleme vlada imade pravo kazati jest ili ne, a ako ne, da će se natrag vratiti medžlis-ulemi, dok će doći do sporazuma.«¹³¹⁾ Tako se to pitanje razvlačilo s očiglednom namjerom vladinog predstavnika da se ne prihvati ni stav u Nacrtu statuta, a ni kasnije modificirani prijedlog koji je dopuštao mogućnost da se vladi predlože dva kandidata za mjesto muftije od kojih bi ona jednog imenovala.

Neosporno najteže i svakako najdelikatnije pitanje u toku pregovora bilo je pitanje mešihata, u stvari pitanje odnosa islamske vjerske zajednice prema kalifi, odnosno šejh-ul-islam u Carigradu. U Nacrtu statuta donošenje nekih važnih odluka u životu islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini činilo se ovisnim od konačne odluke carigradskog mešihata. Obje strane u pregovorima bile su svjesne težine njegovog rješenja i imao se utisak kao da one namjerno potiskuju nje-

¹²⁶⁾ Zapisnik 15. sjednice od 5. marta, str. 7.

¹²⁷⁾ Isto, str. 9.

¹²⁸⁾ Isto, str. 8.

¹²⁹⁾ Isto, str. 8—9.

¹³⁰⁾ Zapisnik 16. sjednice od 7. marta, str. 21.

¹³¹⁾ Zapisnik 22. sjednice, od 21. marta, str. 20.

govo stavljanje na dnevni red. Baron Kučera je i imao instrukciju svog ministra da to pitanje sa svoje strane i ne postavlja na dnevni red, a ako druga strana insistira na njegovom razmatranju da objasni da ni Zemaljska vlada, a ni predstavnici muslimanskog pokreta nisu ovlašteni da to pitanje raspravljaju, jer ono predstavlja diplomatski problem s obzirom na to da zadire u međudržavne odnose Monarhije i Turske.¹³²⁾ Zanimljivo je istaći da se u toku pregovora o problemu mešihata relativno malo raspravljalo, pogotovo ako se ima u vidu da se u nekim drugim dokumentima muslimanske opozicije tom pitanju posvećuje daleko veća pažnja.

U Nacrtu statuta kompetencije carigarskog mešihata odnose se na pitanje načina imenovanja reis-ul-uleme, zatim u slučaju njegovog opoziva, i konačno u tumačenju nejasnih islamskih propisa. U toku rasprave o ovom pitanju, koje se pokrenulo tek na 13. sjednici od 28. februara, muslimanski predstavnici su ga nastojali prikazati kao čisto vjersko pitanje, odnosno kao pitanje podjele investiture reus-ul-ulemi. Istaknuto je da su Muslimani u pogledu svog odnosa prema najvišem duhovnom poglavaru kalifi u Carigradu u nepovoljnijem položaju u poređenju s ostalim konfesijama u Bosni i Hercegovini tj. oni su odvojeni od te svoje najviše duhovne vlasti i uskraćeno im je pravo »... da mogu barem birati svoju najvišu duhovnu vlast« dok je okupaciona uprava »... ostavila (je) ostale vjeroispovjesti u svezi sa njihovim oblastima.«¹³³⁾

Ovo pitanje, o kome je, kada je prvi put pokrenuto, izostala diskusija, raspravljalo se u još nekoliko navrata u sličnom kontekstu. Predstavnici Muslimana pozivali su se u zahtjevu za podjelom menšure reis-ul-ulemi na carevu proklamaciju koju je objelodanio general Filipović 1878. u povodu okupacije Bosne i Hercegovine, u kojoj se garantuje državna zaštita u pogledu slobode vjeroispovijedanja zatim su se pozivali na Novopazarsku konvenciju od 21. aprila 1879, i to na njen član 2. u kome se takođe garantuje Muslimanima sloboda vjere, kao i potpuna sloboda u saobraćaju sa njihovim poglavarom.¹³⁴⁾ Za barona Kučeru, međutim, Novopazarsku konvenciju je međunarodni ugovor, pa stoga je bio mišljenja da ni on kao predstavnik Zemaljske vlade, a ni muslimanski predstavnici nisu ovlašteni da o tome raspravljaju. Predstavljajući se kao odličan poznavalac Novopazarske konvencije, jer, kako je sam naveo, devet mjeseci radio je na koncipiranju tog dokumenta, on je istako da je Novopazarskom konvencijom sultan sebi zadržao samo pravo hutbe, (propovijed imama u džamiji petkom i o bajramima) a o mešihatu, tj. o potvrđivanju poglavara islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini nije ništa rečeno, jer je on predao austrougarskoj upravi ovlaštenja za postavljanja »... ne samo političkih činovnika...«¹³⁵⁾ On je takođe naglasio da status bosanskohercegovačkih Muslimana u

¹³²⁾ Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. br. 30, od 18. feb. 1901; str. 127—128; dok. br. 32, od 25. feb. str. 134.

¹³³⁾ Zapisnik 13. sjednice od 28. feb, str. 10.

¹³⁴⁾ Spisi islamskog naroda, str. 90.

¹³⁵⁾ Zapisnik 17. sjednice od 9. marta, str. 15—16.

pogledu njihovog odnosa prema carigradskom kalifi nije nikakav izuzetak, pa je s tim u vezi spomenuo primjer Tunisa, Egipta, Rumunije i Rusije, gdje prema tamošnjim pripadnicima islamske vjere Carigrad nema nikakve ili gotovo nikakve ingerencije.¹³⁶⁾ Već smo istakli kako je Kučera prije, i u toku pregovora sa Muslimanima, nastojao da se obavijesti o statusu Muslimana u pojedinim zemljama, posebno o njihovom odnosu prema Carigradu, što očigledno nije slučaj bio sa muslimanskom delegacijom, koja se zbog toga nije s njim ni mogla upuštati u širu diskusiju o ovom pitanju. U kasnijim raspravama oni su ispoljili u tom pogledu i nesigurnost i nepoznavanje¹³⁷⁾.

U daljoj raspravi o kompetencijama carigradskog mešihata prema Muslimanima Bosne i Hercegovine muslimanska strana u pregovorima nastojala je u izvjesnoj mjeri da ublaži svoj zahtjev u poređenju sa onim kako ga je formulisala u Nacrtu statuta. Oni su sada pitanje mešihata tumačili samo kao pitanje punomoći koju kalifa, odnosno šejh-ul-islam podjeljuje ulema medžlisu, dok se potvrđivanje ovog organa smatra kao neosporno pravo austrougarskih državnih organa.¹³⁸⁾ Kučera je, međutim, menšuru kvalifikovao kao dekret imenovanja, mada se ogradio rekavši da on u vjersku stranu tog problema lično nije upućen.¹³⁹⁾ Tako se rasprava o ovom pitanju nastavljala sa istim argumentima i protuargumentima. Ostajalo se na onim pozicijama sa kojima se i ušlo u pregovore. To posebno važi za vladinu stranu u pregovorima. I kada su muslimanski predstavnici gotovo prije prekida pregovora pokušali to pitanje da pomjere s mrtve tačke, predstavnici Vlade nisu u tom pogledu niučemu izmijenili svoj osnovni stav. Kučera je, čak, izrazio svoju sumnju da muslimanski predstavnici uopće znaju pravo značenje menšure. On je istakao da gotovo 250 miliona pripadnika islamske vjeroispovijesti u cijelom svijetu, izuzev područja Turske, ne znaju za menšuru i nisu obavezni da je primjenjuju, pa ipak vatreno ispovijedaju svoju vjeru.¹⁴⁰⁾ Međutim, muslimanski predstavnici u prego-

¹³⁶⁾ Isto, str. 18.

¹³⁷⁾ U polemici sa Kučerom Džabić je pokazao nesigurnost kada je tvrdio da je prvom reis-ul-ulemi u BiH Mustafi Hilmi ef. Omeroviću podijeljena menšura, pa u skladu s tim i svim kasnijim njegovim nasljednicima to se moralo činiti. Kučera je to kategorički pobijao, ali na to je izostala Džabićeva opomencija. Tek na jednoj drugoj sjednici Džabić je predočio Kučeri jedan spis za koji je tvrdio da predstavlja prijepis menšure za reis-ul-ulemu Mustafu Hilmi efendiju Omerovića. Kučera je, međutim, tvrdio da taj dokument ne predstavlja menšuru, nego muraselu i odnosi se na muftiju, a ne na reis-ul-ulemu. Na tome se diskusija i završila, a da se to pitanje nije razjasnilo. — Zapisnik 18. sjednice od 12. marta, str. 1—2. i Zapisnik 22. sjednice od 21. marta, str. 4.

¹³⁸⁾ Zapisnik 18. sjednice od 12. marta, str. 21.

¹³⁹⁾ Zapisnik 17. sjednice od 9. marta, str. 21.

¹⁴⁰⁾ Isto, str. 14. — Prema Škaljiću, menšura predstavlja carski dekret koji se izdaje visokim državnim ili vjerskim funkcionerima kao ovlašćenje da mogu obavljati povjerenu im dužnost. Murasela, prema njegovom objašnjenju, znači poslanica, odnosno službeno pismo kadije upućeno kao pozivnica ili kao nalog. — Abdulah Škaljić: **Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku.** »Svjetlost« Izdavačko preduzeće, Sarajevo 1966. str. 458, 475.

vorima ostali su pri svom stanovištu da je za njih menšura »šart« (osnovna stvar), pa su se pregovori u razmatranju tog pitanja i završili da je svaka strana ostala na svom gledištu.

Problem mešihata u pregovorima između predstavnika Zemaljske vlade i predstavnika bosanskohercegovačkih Muslimana spadao je u ona pitanja u kojima obje pregovaračke strane nisu bile sklone na ustupak. Nepopustljivost austrougarskih političkih faktora i u nekim drugim pitanjima ukazuje da pitanje mešihata ipak nije bilo presudno na kome su se pregovori razbili. Treba uz to imati u vidu da je Zemaljska vlada i stupila u pregovore svjesna da će njeni stavovi za drugu stranu biti neprihvatljivi. Kako inače shvatiti vladinu taktiku odugovlačenja pregovora. I sam je Kučera, kako smo već pomenuli, jednom prilikom u pismu Kalaju istakao da ukoliko bi vladini predstavnici odmah izložili svoj stav prema bitnim pitanjima koje tretira posljednji memorandum Muslimana i Nacrt statuta, oni bi time doveli u pitanje dalje vođenje pregovora.

U duhu ranije pomenute Kalajeve instrukcije baron Kučera nastojao je u toku pregovora sa vođstvom muslimanskog pokreta da eliminiše sve »deklarativne elemente« iz predloženog Nacrta statuta, posebno one iz kojih bi se nazirala tendencija Muslimana da svojom borbom za vjersko-školsku autonomiju izraze sebe kao politički narod i svojoj vjerskoj organizaciji daju elemente političkog pokreta. Ponekad su se takve tendencije vidjele i tamo gdje ih stvarno nije bilo.

U paragrafu 2 Nacrta statuta, gdje se utvrđuje da »centralne bosansko-hercegovačke vakufsko-mearifске zaklade« sačinjavaju »područnoj vakufsko mearifске zaklade kotarevi« baron Kučera je bio protiv naziva »kotarevi«, jer, kako on doslovno ističe, ne postoje vakufsko-mearifски kotarevi nego samo zaklade u jednoj ili drugom kotaru¹⁴¹. On je takođe tražio da se iz paragrafa 4. izbace izrazi »zakonodavna vlast« koju prema dotičnom paragrafu vrši vakufsko-mearifски sabor i umjesto toga predložio je da se stavi »upravna vlast«¹⁴²). Iz paragrafa 5, u kome se utvrđuje da »centralna bosansko-hercegovačka vakufsko-mearifска zaklada... samostalno rješava...« Kučera je tražio da se zadrži samo ono mjesto u istom paragrafu gdje se kaže da »rješava... u granicama ovog statuta...« I u drugim paragrafima, kao na primjer u paragrafu 8, gdje se pojavljuje izraz »samostalno« predstavnik Zemaljske vlade tražio je da se on izostavi. U paragrafu 9. traženo je da se umjesto riječi »oblast« stavi »tijelo« kako se ne bi pomišljalo na organe vlasti.¹⁴³) Iz paragrafa 11, gdje se ističe da je svaki organ »u djelima uprave, sudstva i discipline postupno podređen višem... nadležnom organu« vladin predstavnik tražio je da se izostavi riječ »sudstvo«.

Posebno su duge rasprave u toku pregovora bile o paragrafu 79, i to o njegovom članu 14. u kome se o djelokrugu vakufsko-mearifskog

¹⁴¹) Zapisnik 22. sjednice od 21. marta, str. 38.

¹⁴²) Isto, str. 39.

¹⁴³) Nacrt statuta, par. 9, str. 7.

sabora, između ostalog, ističe da se on brine da očuva »slobodu veroispovijesti, ravnopravnost sa drugim vjeroispovijestima, cjelokupnost vakufsko mearifske zaklade i narodna vakufsko-mearifska autonomija«; zatim da sabor raspravlja o svim prijedlozima koji se tiču »ravnopravnog položaja islamske vjere u zemlji«, posebno o njenom odnosu prema drugim vjeroispovijestima, nadalje o povredama autonomnih prava koja su zajamčena islamskom narodu, kao što je pravo da podnosi ... »predstavke zemaljskoj vladi, zajedničkom ministarstvu i Njegovom Veličanstvu«¹⁴⁴⁾. Kučera je svoje mišljenje o citiranom članu statuta ovako formulisao: »Kako je ovdje rečeno je veoma strogo ja bi rekao drsko«¹⁴⁵⁾. On je smatrao da su time granice vakufsko-mearifskog sabora prekoračene, jer sabor kao najviše tijelo odlučuje samo o mearifu i vakufu.¹⁴⁶⁾ Nije se prihvatao ni izraz »islamski narod«, jer po ocjeni vladinog predstavnika to je »suvišno«, jer ne spada ni u vakuf ni u mearif.¹⁴⁷⁾ Zbog svega toga vladin predstavnik predložio je da član 14 par. 79. treba da glasi kako slijedi: »Brine se (misli na vakuf-mearif. sabor — pr. moja) da očuva cjelokupnost vakufsko-mearifske zaklade i vlastan je podnositi zemaljskoj vladi svoje predstavke, molbe, žalbe i pritužbe u svim poslovima vakufsko-mearifske uprave i u pogledu ovim statutom zajamčenih autonomnih prava.«¹⁴⁸⁾

Očigledno je vladinim predstavnicima smetao izraz »islamski narod«, a kada se još u paragrafu 86. Statuta, između ostalog, navodi da vakufsko-mearifski sabor«... predstavlja prema zemaljskim vlastima i drugim vjeroispovijestima vakufsko-mearifsku zakladu i islamski narod, te kao takav ima pravo da neposredno... svim zemaljskim vlastima i zakonodavnim tijelima pa i Njegovom Veličanstvu podnosi svoje predstavke, zahtjeve, molbe, žalbe i pritužbe«, baron Kučera je rekao da se time već prešlo u »veliku politiku«.¹⁴⁹⁾ Neprihvatljivo je bilo vladinom predstavniku da sabor »ima pravo« da podnosi predstavke, žalbe caru i da se to posebno statutarno utvrđuje. Konstatujući da u Monarhiji postoje zakonodavna tijela, i to parlament i delegacije, vladin predstavnik je naglasio da takva zakonodavna tijela ne postoje nigdje više.¹⁵⁰⁾ Kako su muslimanski predstavnici insistirali da »vakufsko mearifska autonomija jest pravo cijelog naroda« a vakufsko-mearifski sabor organ koji zastupa cio narod, pa je u skladu s tim »izražaj cijelog naroda«, vladin

¹⁴⁴⁾ Isto, par. 79, član 14, str. 31.

¹⁴⁵⁾ Zapisnik 25. sjednice od 11. aprila, str. 16.

¹⁴⁶⁾ Zapisnik 10. sjednice od 21. feb. str. 15.

¹⁴⁷⁾ Isto — 17. okt. 1901. Kalaj je dostavio svoje primjedbe na Nacrt statuta i o pojmu »islamski narod« sljedeće napisao: »Ich würde es vorziehen, den Ausdruck »islamski narod« zu eliminieren, um auch den Anschein zu vermeiden, als würde es sich um eine politische Korporation handeln. Da andererseits unter »islamski narod« tatsächlich nur die Gemeinschaft aller Mohammedaner in Bosnien und der Hercegovina verstanden wird und auch verstanden kann, so habe ich, falls die Mohammedaner auf den Ausdruck »islamski narod« besonders Gewicht legen, schliesslich nicht dagegen, dass derselbe beibehalten werde«. — Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. 58, 17. okt. 1901.

¹⁴⁸⁾ Zapisnik 23. sjednice od 23. marta, str. 16—17.

¹⁴⁹⁾ Zapisnik 10. sjednice od 21. feb. str. 15.

¹⁵⁰⁾ Isto.

predstavnik se tom suprotstavio sa tvrdnjom «da bi bilo krivo shvaćeno, ako bi se kazalo da je sabor izražaj islamskog naroda».¹⁵¹⁾ Ako je vlada pristala, objašnjavao je baron Kučera, da vakufsko-mearifska tijela bira narod, ona je to učinila kako bi pomogla da se unaprijedi rad tih organa ali »... zbog toga (ali) ne mogu ga još priznati kao jednu političku vlast koja zastupa narod».¹⁵²⁾ Sporan je za vladinog predstavnika bio i paragraf 144. Statuta, gdje se navodi, pored ostalog, sljedeće: »Sva lična i stvarna prava slobode i koristi ujamačuje se od strane zemaljske vlasti prema vakufsko-mearifskoj zakladi i islamskom narodu».¹⁵³⁾ Za Zemaljsku vladu takva formulacija bila je neprihvatljiva, pa je Kučera s tim u vezi rekao: »Mi ovdje ne govorimo o jednoj političkoj slobodi ili ustanovi za to čini mi se ne može se kazati, da treba ovaj paragraf u ovoj formi usvojiti».¹⁵⁴⁾

Paragraf 182. Nacrta statuta, kojim se utvrđuje da se sprovođenje u život statuta povjerava »... neograničeno narodnim predstavnicima i punomoćnicima sve dotle, dok se konačno ne uspostave sva vakufsko-mearifska tijela» neprihvatljiv je bio za predstavnika Zemaljske vlade, jer, kako je on objasnio, ne može se jednom tijelu koje zakonito ne postoji dati »administrativno i egzekutivno pravo«. Po ocjeni vladinog predstavništva, cio postupak poslije usvajanja Statuta u kompetenciji je organa vlasti, a ne pojedinih osoba ili medžlisa. To treba da se provede »zakonitim načinom a to može samo vlada učiniti».¹⁵⁵⁾

U toku pregovora nisu se mogla zaobići i neka pitanja iz oblasti agrarno-imovinskih odnosa. Ona su inicirana predstavkom koja je zajedno sa Nacrtom statuta uručena 19. decembra 1900. godine ministru Kalaju. U posljednjem poglavlju predstavke o tome se govori na sljedeći način: »Islamski narod i njegov vjerski imetak oštećuje se s time, što su nepokretnosti koje su po svojoj naravi mulk (privatna svojina, pr. moja) u gruntovnici naznačuju kao erazi mirija, (zemljišna nekret-nina. Vrhovno vlasništvo na nju pripada državi, pr. moja). Islamski narod želi, da se u gruntovnim uredima ureda radi sprovode glede takovih nekret-nina brisanje njihovog pravnog svojstva, kao erazi mirije, te da im se njihovo pravno svojstvo označi kao mulk, što one i jesu. Islamski narod traži to glavno stoga, što se grupnom oznakom mulka kao erazi mirije, vrijeđaju šerijetske ustanove i nasljedstva vakufa i vasijeta, (nešto što je oporučeno, pr. moja), a i u protuslovlju je sa zakonom od 7. ramazana 1274« (21. maj 1858.)¹⁵⁶⁾.

Iako se u ovako formulisanom zahtjevu ne govori direktno o pitanju kmetskih selišta, muslimanski predstavnici su smatrali da se i to pitanje pod tim podrazumijeva, pa su tražili da se i ono razmotri. Oni

¹⁵¹⁾ Zapisnik 12. sjednice 26. feb. str. 19.

¹⁵²⁾ Isto.

¹⁵³⁾ Nacrt štatuta, par. 144, str. 48.

¹⁵⁴⁾ Zapisnik 17. sjednice od 9. marta, str. 17.

¹⁵⁵⁾ Zapisnik 22. sjednice od 21. marta, str. 36—37.

¹⁵⁶⁾ Spisi islamskog naroda, str. 137.

su, naime, tražili da se na kmetskim selištima kućište sa dvorištem i baštom upisuje u gruntovnicu kao mulk, a ne kao erazi mirija, kao što se to praktično činilo.

Potrebno je istaći da je vladin predstavnik nastojao da se izbjegne razmatranje tih pitanja obrazlažući to potrebom da se rasprave ona pitanja koja su inicirana Nacrtom statuta. Uz to pitanje kmetskih selišta i ne pominje se u predstavci, pa stoga i ne treba, po njegovom mišljenju, da se o njemu vodi rasprava.¹⁵⁷⁾ Međutim, na insistiranje, prvenstveno Ali-bega Firdusa, i nekih drugih muslimanskih predstavnika, otvorena je debata o tom pitanju i na nekoliko sjednica obje pregovaračke strane izložile su vrlo detaljno o tome svoja gledišta. Ovdje ćemo samo naznačiti neka bitna pitanja.

Kako je već rečeno, problemi iz domena agrarno-imovinskih odnosa u toku ovih pregovora nisu imala prvorazredan značaj i tek će u drugoj fazi pokreta kada na njegovom čelu bude stajao Ali-beg Firdus dobiti daleko veći značaj. U toku pregovora, kada su se razmatrala pojedina specijalna pitanja, vladina delegacija obavezno je pribjegavala praksi da na sjednice poziva svoje stručnjake za pojedine oblasti. Tako je bilo i prilikom razmatranja pitanja koja su se odnosila na agrarno-imovinske odnose. Vladino stajalište o tom pitanju izložio je i branio dr Žarnovski, inače vladin savjetnik. On je vrlo kompetentno izložio vladin stav i poglede koji su se odnosili na agrarno-imovinske odnose. On je obrazložio politiku okupacione uprave u sferi agrarno-imovinskih odnosa na premisi da »... u pravnoj naravi zemljišta nije se ništa promijenilo i otomanski zakoni, koji se odnose na pravnu narav zemljišta, ostali su i nadalje u svojoj krieposti.«¹⁵⁸⁾ U skladu s tim na osnovu zakona od 7. ramazana 1274. ustrojene su gruntovnice u koje se upisuju »sva kućišta sa avlijom kao tetimmeji sukjna (jedna vrsta okućnice pr. moja) i bašće kao mulk; samo kod kmetskih selišta upisuju se kućišta sa avlijom i baščom, samo ona kao mulk, ako postoji mulkovna tapija, inače upisuju se kao erazi mirija, kao sastojina mirijskog posjeda, jerbo... nisu kmetovska kućišta tetimmeji sukjna, koja bi se imala u smislu paragrafa 2. zakona od 7. ramazana 1274. kao mulk smatrati.«¹⁵⁹⁾ Međutim, zahtjev muslimanskih predstavnika bio je da se i kućišta sa avlijom i baštom na kmetskom selištu upisuju u gruntovnicu kao mulk. Ramazanski zakon iz 1274, kako ga je objašnjavao vladin predstavnik, određuje svojim paragrafima 81, 82 i 83, da ako se na erazimirijskom zemljištu uredi voćnjak, vinograd ili se podignu zgrade i dr. zemljište, ipak ostaje erazi mirija, dok vinograd, voćnjak i zgrade ostaju mulk. Bilo je, međutim, slučajeva da su prili-

¹⁵⁷⁾ Zapisnik 22. sjednice od 21. marta, str. 35.

¹⁵⁸⁾ Zapisnik 28. sjednice od 18. aprila, str. 11.

¹⁵⁹⁾ Isto, str. 11—12. U Gruntovnom zakonu par. 14. stoji: »Što se pak tiče onih zemalja na kojima su kmetovska selišta, ima se kuća i kućište sa baštom samo u tom slučaju upisati kao mulk, ako vlasnik zemlje doprinese mulk — tapiju, dočim kotarski ured, ako ne bude tapija doprinešena, ne smiju izdati dozvolu obzirom na pravnu narav kmetskog odnošaja« — Zapisnik 27. sjednice od 16. aprila, str. 19 — Zbornik zakona i naredaba 1886. Gruntovački zakon.

kom uvođenja gruntovnice u nekim srezovima izdavane mulkovne tapije na kućište sa avlijom i baštom kmetskog selišta. To je vladin predstavnik ocijenio kao propust koji ne predstavlja pravilo. Pored toga što se u tretiranju ovog pitanja pozivao na otomanske zakone, vladin predstavnik se smatrao da se zahtjev muslimanskih predstavnika da se kućišta sa avlijom i baštom na kmetskom selištu upisuju u gruntovnicu kao mulk okvalifikuje kao neprihvatljiv i iz sljedećih razloga: za mulkovnu i erazimirijsku svojinu postojalo je različito nasljedno pravo, pa ukoliko bi se usvojio zahtjev muslimanskih predstavnika, moglo bi uslijediti poslije smrti posjednika mirijske zemlje razbijanje ranijeg jedinstvenog vlasništva. Prilikom ostavinske rasprave, zemljište erazi mirije nasljeđivali bi mirijski nasljednici, a ono što je označeno kao mulk, tj. voćnjak, vinograd i zgrade mulkovni nasljednici. Tako bi se desilo da bi brojne čestice koje su označene kao mulk nasljeđivane od drugih osoba dok bi livade, oranice tj. mirijska zemlja nasljeđivana opet od drugih lica. To bi stvorilo priličnu pometnju i imalo svoju krajnju konsekvencu razbijanje cjeline zemljišnog posjeda. S obzirom na to da su kuće na kmetskom selištu bile izgrađene od trošnog materijala, a bilo je slučajeva da su se i prenosile s jednog mjesta na drugo, to je onda krilo u sebi tendenciju da se stalno povećava broj mulkovnih čestica na erazimirijskom zemljištu. Teškoće bi nastale i u tome što bi se morali preko erazimirijskog zemljišta da svake mulkovne čestice urediti putevi. Komplikacije bi nastale i u pogledu gradnje i popravke kmetskih kuća. Po Saferskoj naredbi kuće izgrađuje i popravlja mirijski nasljednik¹⁶⁰⁾, ali ako bi kuće stajale na mulkovnom zemljištu, onda bi razumljivo izdatke za izgradnju i popravak zgrada snosio ovaj posljednji, iako korist od kmeta koji stanuje na selištu ima mirijski nasljednik.¹⁶¹⁾

Muslimanski predstavnici u pregovorima obrazlagali su svoj zahtjev pozivajući se takođe na otomanske zakone. Oni su pri tome dali svoje tumačenje tih zakona i posebno su isticali zakon od 7. ramazana 1274. i naredbu otomanske vlade od 2. šubata 1291. (11 mart 1874)¹⁶²⁾. Oni su istakli da je otomanska uprava u Bosni i Hercegovini naredbom od 23. šubata 1291. obavezala vlasti da vlasnicima izdaju »... na takova

¹⁶⁰⁾ Vladin stručnjak za agrarno-imovinske odnose dr Žarnowski tumačio je da su kmetske kuće spadale u kategoriju poljoprivrednih zgrada u kojima kmet boravi. Članom 10. Saferskog zakona iz 1859. zabranjuje se da u kmetskoj kući stanuje sahibija. Ali u slučaju da kmet odseli ili umre, zemljište na kome se kuća nalazila obično se preore ili pretvori u livadu. Isto se dešava u slučaju da kmet svoju kuću prenese na neko drugo mjesto. Međutim, po mišljenju Žarnovskog, drukčije je stvar stajala sa kućom, odnosno kućištem u varošima gdje su one tamo obavezno mulk, i vlasnik kućom i zemljištem raspolaže kao sa mulkovnom svojinom. Zapisnik 28. sjednice od 18. aprila, str. 16 i 17.

¹⁶¹⁾ Vidi detaljnije: Ferdo Hauptmann, **Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća**. Godišnjak Društva istoričara BiH god. XVII, 1966—1967, Sarajevo 1969.

¹⁶²⁾ I sam vladin stručnjak dr Žarnowski priznao je da razlika u mišljenju u tretiranju agrarno-imovinskih odnosa »... leži u raznom shvaćanju zakona« — Zapisnik 28. sjednice od 18. aprila str. 12.

zemljišta redovne i definitivne mulkovne tapije, odnosno da se može-bitne isprave tog posjeda zamijene takovim tapijama«¹⁶³). Međutim, po njihovom mišljenju, događaji koji su uslijedili izbijanjem bosanskohercegovačkog ustanka 1875. omeli su sprovođenje u život pomenute naredbe i »...pojmljivo da u tako burnim prilikama nije bilo moguće ni vlasnicima dobara, a ni otomanskom hukumetu (državnoj vlasti) ni pomišljati, da se navedena mulk dobra provide sa odnosnim mulk tapijama«¹⁶⁴). I događaji neposredno po okupaciji Bosne i Hercegovine nisu išli na ruku da se pomenuta naredba oživotvori. Stoga su muslimanski predstavnici gruntovni zakon od 1884. ocijenili inkompatibilnim sa naredbom od 23. šubata 1291. jer po tom zakonu su samo ona zemljišta mulk nekretnine za koje se može dokazati mulk tapijom.¹⁶⁵) Njima su bili neprihvatljivi i ostali razlozi koje su vladini predstavnici naveli da bi opravdali svoje mjere koje su inaugurisane gruntovnim zakonom. Oni su istakli da različit princip u pogledu nasljeđivanja mulkovne i mirijske svojine »...nikad nije dalo povoda kakovim zamršajima i neprilikam, nego je to uvijek teklo svojim normalnim tokom bez ikakvih poteškoća«¹⁶⁶). Oni su odbacili kao neprihvatljivo obrazloženje vladinih predstavnika da se kmetvska selišta ne mogu priznati kao mulkovna svojina, pošto su kuće kmetova njihova privremena prebivališta i pri tom su se pozivali na Saferski zakon po kome ako kmet iz kuće, koja je njegovo vlasništvo i prebivalište, namjerava da iseli, spahija je dužan da istu otkupi pa tako ona »...i nadalje ostaje mulkom, jer se nalazi na mulkovom tlu.«¹⁶⁷)

Muslimanski predstavnici insistirali su da se u gruntovne knjige upisuju kućno zemljište, bašta, dvorište na kmetovskom selištu kao mulk, jer su uz kmetvsko selište bašta, šljivik ili vinograd predstavljali znatno vredniji dio imanja od obične livade ili oranice. U tom smislu je i Hamdibeg Hasanpašić, kao član pregovaračke delegacije naveo primjer iz

¹⁶³) Zapisnik 22. sjednice od 21. marta, str. 6.
Prvi paragraf Gruntovnog zakona utvrđuje »... da se pravna narav nekret-
nina, koje se imade upisivati u gruntovnicu kao i pravna narav zgrada, gra-
đevina i stabala nalazećih se na iste, imade promatrati po propisima Zakona
od 7. ramazana 1274. dočim se u 6 paragrafu toga zakona veli, da zgrade,
građevine i stabla, koja se nalaze na erazi miriji, nisu sastojina zemljišta,
nego sačinjavaju posebno mulkovno vlasništvo — Zapisnik 28. sjed. od 18.
aprila, str. 11.

Gruntovnički zakon za Bosnu i Hercegovinu (Odobren previšnjom. odlukom
od 13. septembra 1884). Zbornik zakona i naredaba za BiH. Godina 1886, str. 60.
Zapisnik 22. sjednice od 21. marta, str. 6.

¹⁶⁴) Naredba od 23. šubata 1291 (11. mart 1874). objašnjena je od strane vladinog
stručnjaka samo kao dokument kojim se razrađuje zakon od 28. redžeba
1291 (10. sept. 1874). Istim zakonom se opet propisuje popis mulkovnih tapija.
Pomenuta Naredba za BiH proglašena je 10. safera 1293 (7. mart 1876). S
obzirom na to da su u BiH postojala sela sa raštrkanim kućama, Naredbom
se utvrdilo da se uz ovakve kuće pola dunuma zemlje smatra kao mulk.
Ali se zbog toga, po mišljenju vladinog stručnjaka, time nije ništa bitno
mijenjalo u pojmu mulka, pošto je Otomanska vlada u tom pogledu ostala
na svojim osnovnim načelima (Zapisnik 22. sjednice od 21. marta str. 14).

¹⁶⁵) Isto, str. 6.

¹⁶⁶) Isto, str. 6—7.

¹⁶⁷) Isto, str. 7.

koga slijedi da »...jedna zemlja koja postoji bez stabla mora se prodati dunum 3—4 for, a na kojem imade stabla sa 50 for. Ako dobije tlo u onom čitluku imade i pravo na put.«¹⁶⁸⁾ On navodi i drugi primjer da ako jedna njiva vrijedi momentalno 50 forinti, za nekoliko godina, ako se ona obradi kao bašta, ona će vrijediti 1000 forinti.¹⁶⁹⁾ Pored toga, muslimanski predstavnici otvoreno su isticali da se mulkovnom svojinom slobodnije raspolaže, a muški nasljednici nasljeđuju dvostruko više od ženskih.

U jednom svom podnesku caru u povodu memoranduma travničkih begova iz novembra 1895. ministar Kalaj izrazio je negativno mišljenje o pozadini zahtjeva muslimanskih zemljišnih posjednika da se na kmetским selištima kmetске kuće, pored dvorišta i bašte kvalifikuju kao mulk. On je ukazao prvenstveno na privredni aspekt toga zahtjeva i istakao da kuće, dvorišta bašte, njive i livade obrazuju jedno domaćinstvo i formalno su takva domaćinstva u zemljišne knjige zavedena kao jedna cjelina. Ipak se zahtjevima muslimanskih veleposjednika izašlo u jednom pravcu ususret. S obzirom na to da se po šerijatskom pravu može na mirijskoj zemlji naći mulkovni objekat, odnosno mogu kuće, stabla ili inače bašta da bude mulk na erazimirijskom zemljištu, Zemaljska vlada je naredbom od 28. juna 1895. utvrdila da se u takvom slučaju vlasniku mulka određuje nadoknada od mirijskog zemljišta.¹⁷⁰⁾ Prema tome, Kalaj govori u ovom slučaju samo o obeštećenju zemljišnih posjednika, jer je on cjelokupnu akciju muslimanskih zemljišnih posjednika shvatio samo kao jedan od prvih koraka da oni nad svojim kmetovima ostvare veća prava. On je istakao da se doslovnom zahtjevu muslimanskih zemljišnih posjednika ne može nikako udovoljiti.¹⁷¹⁾

U toku pregovora 1901. nešto se u tom pogledu stvar izmijenila, jer je akcenat, prema vladinom tumačenju otomanskog zakona od 7. ramazana 1274, stavljen na pitanje mulkovnog karaktera zemljišta na kome se nalaze kmetška kuća i okućnica i svugdje gdje se tapijom mogao dokazati mulkovni karakter kuće, dvorišta i bašte na kmetskom selištu u gruntovnim knjigama se to i obilježavalo kao mulk.

Pregovori o agrarno-imovinskim pitanjima, konkretno o kmetским selištima završeni su, a da nijedna strana u ovom pitanju nije odstupila od svog načina tumačenja otomanskih zakona. Baron Kučera je na kraju izjavio da Vlada sada ima bolji uvid u pogledu traženja muslimanskih zemljišnih posjednika, ali će se vidjeti kasnije »...šta možemo učiniti, te ćemo vidjeti, je li to izvršivo ili ne.«¹⁷²⁾ Vladin predstavnik smatrao je, uostalom, da to pitanje i nije na dnevnom redu pregovora i da, prema tome, o njemu i ne treba donositi konačnu od-

¹⁶⁸⁾ Isto, str. 10.

¹⁶⁹⁾ Zapisnik 28. sjednice od 18. aprila, str. 19.

¹⁷⁰⁾ Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. 5, od 19. decembra 1895. str. 71.

¹⁷¹⁾ Isto, str. 71—72. Vidi i navedeni članak F. Hauptmana, str. 33—34.

¹⁷²⁾ Zapisnik 28. sjednice od 18. aprila, str. 32.

luku. A što je ono, ipak, razmatrano, posljedica je upornog insistiranja pojedinih muslimanskih predstavnika u pregovorima, na što je vladin predstavnik inače nerado pristao.

Taktika odugovlačenja pregovora, o kojoj smo već nešto govorili, Zemaljska vlada primjenila je na taj način što je akcenat stavljala na nebitna pitanja ili je ponovno pokretala ona pitanja o kojima je rješenje u toku pregovora već iznađeno i zaključci o tome već doneseni. Trebalo je takođe stvoriti utisak kako je Vladi posebno stalo da se predloženi tekst Nacrta statuta što više poboljša i stoga se insistiralo na objašnjavanju pojedinih odredbi. Takva taktika Zemaljske vlade izgleda da je preko potrebne mjere iscrpila strpljenje muslimanske delegacije kod koje je sve više raslo nestrpljenje i nervoza i jedna želja da se pregovori privedu kraju bez obzira na konačan ishod. Na sve češće insistiranje muslimanske delegacije da se pregovori okončaju i o bitnim pitanjima donese odluka, sa vladine strane odgovaralo se obično da je za rješavanje složenih pitanja, kakvo je i pitanje reforme vakufsko-mearifске organizacije, potrebno dugo razmatranje, nakon čega se napredak u pregovorima ostvaruje korak po korak. Drugim riječima, samo se iscrpnim pregovorima mogu divergentna pitanja uskladiti i konačno ostvariti zadovoljavajući rezultat. Takav postupak, prema riječima ministra Kalaja, koji je uobičajen u »civilizovanom svijetu«, utoliko prije se mora primijeniti u Bosni i Hercegovini u kojoj egzistiraju neizgrađeni odnosi i gdje ne postoji razvijeno javno mišljenje da bi o takvim važnim pitanjima moglo izraziti svoj sud. Smatralo se da je najveći dio muslimanskog stanovništva vrlo malo ili gotovo nikako obaviješten o sadržaju Nacrta statuta, pa je razumljivo da ono nije imalo mogućnosti da o tom dokumentu formulira svoj stav.¹⁷³⁾

Veoma dugo izbjegavao je vladin predstavnik baron Hugo Kučera da iznese konačno vladin stav o onim pitanjima koja su se ispoljila kao posebno sporna, kao što je problem oko konstituisanja i imenovanja najviših vjerskih i vakufsko-mearifskih organa. Iz sjednice u sjednicu on se opravdavao da još nije u mogućnosti da konačno formuliše vladin stav i tek na 23. sjednici od 23. marta, kako smo ranije istakli, on je izložio mišljenje u pogledu načina konstituisanja i imenovanja ulema medžlisa, reis ul-uleme, na pitanja raspisivanja vjerskog prireza iz čega se moglo nazrijeti da obje pregovaračke strane nisu u mogućnosti da ostvare sporazum o najvažnijim spornim pitanjima. To je, svakako, uticalo na to da muslimanska strana u pregovorima postane još nervoznija, da poraste raspoloženje u njenim redovima da se pregovori okončaju i, najzad, uticalo je da radikalnije raspoloženi članovi muslimanske delegacije istupe sa novim prijedlozima, koji su po shvatanju vladinog predstavnika značili dalju radikalizaciju muslimanskog stava i proširivanje zahtjeva, koji izlaze iz okvira predloženog Nacrta statuta i podnesenog memoranduma. Tu mislimo, prije svega, na prijedlog da se reis-ul-ulema bira od strane vakufsko-mearifskog sa-

¹⁷³⁾ Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. 31, od 19. feb. 1901. str. 130.

bora, iako Nacrt statuta to drugačije utvrđuje, zatim na zahtjev da Zajedničko ministarstvo finansija obavezno potvrđuje imenovanje muf-tija i, konačno, sve češće aktueliziranje pitanja mešihata.

Jasno se naziralo da je prekid pregovora na pomolu, a ispoljilo se nestrpljenje i kod vladinog predstavnika, koji je izrazio misao da muslimanska strana nema granice u isticanju sve novih i novih zahtjeva kojima Vlada ne može udovoljiti. On je, s tim u vezi, doslovno izjavio: »Mi smo Vam dali u svakoj mjeri sasvim savršenu autonomiju što se tiče vjerske uprave i uprave mearifskih stvari. Vi ste dakle dobili, što je u memorandumu i više i skoro sve ono što je u Statutu, ali ipak niste zadovoljni s time, već hoćete ići još dalje i hoćete izim ove auto-nomije i upravu državnih poslova. Ja to od moje strane ne mogu pre-pustiti«. ¹⁷⁴⁾ Kučera se isto tako našao pobuđen da istakne kako mu se čini »... da oni pravo imaju, koji su mu već u početku rekli, da ako Vam i cijeli statut dademo, da nećete biti zadovoljni, pošto imade — ne kažem među Vama, ali među Vašim pristašama — takovih, kojima nije do toga stalo da bude sporazumka«. ¹⁷⁵⁾ U više navrata, pa i ovom prilikom, vladin predstavnik govorio je o uticaju drugih činilaca sa strane na muslimanske delegate u pregovorima, koji žele pokretu pod svaku cijenu da daju obilježje političkog pokreta. ¹⁷⁶⁾ Odlučnost vlade da ne odstupa od svog stava u pregovorima najbolje ilustruju sljedeće riječi njenog predstavnika: »... Ako bi ovim putem dalje išli, poslije heftu dana (sedam dana) iskati ćete još i postavljenje doglavnika i valije«. ¹⁷⁷⁾ Drugim riječima, to onda ne znači reformu vakufa i mearifa već inicira, kako se on doslovno izrazio, »prevratne težnje«. U konkret-nom slučaju i zahtjev da se istovremeno bira cio sastav ulema međzliša predstavlja za njega jednu takvu »prevratnu težnju«. Ispoljila se tom prilikom, kod Kučera, a u više navrata isticana i od strane Kalaja, bo-jazan kako su prijedlozi muslimanske delegacije usmjerene na to da se

¹⁷⁴⁾ Zapisnik 29. sjednice od 20. aprila, str. 9.

¹⁷⁵⁾ Isto, str. 9—10.

Teško je utvrditi na koga je Kučera direktno mislio kada je tako nešto konstatovao, ali se ovdje nameće potreba da se istakne da je posebno pred-stojnik travničkog okruga Rukavina Mihajlo bio od onih ljudi koji su sma-trali da pokret Muslimana za vjersku i vakufso-mearifsku autonomiju ima dalekosežnije ciljeve nego što to na prvi pogled izgleda. A mišljenje Rukavine B. Kalaj je posebno respektovao i ono je imalo uticaja na formulisanje nje-gove taktike u borbi sa muslimanskim pokretom. U jednom svom memo-randumu o političkim prilikama u Bosni i Hercegovini od 24. jula 1901. Ru-kavina, između ostalog, piše da bi bila teška zabluda ako bi se povjerovalo da se u pokretu Muslimana radi o regulisanju njihovih religioznih pitanja pošto njihova nastojanja, zaodjevena u religioznu formu, prikrivaju njihove potpuno drugačije želje koje austrougarska uprava i pored najbolje volje jedva da bi bila u mogućnosti da udovolji. Konstatujući da bi se musliman-ska opozicija primirila ako bi se njihovi zahtjevi, fiksirani u njihovom Nacrtu statuta realizovali, Rukavina misli da bi se time istovremeno njihov prestiž uvećao, a ne isključuje mogućnost da bi ti isti ljudi istakli još nove zah-tjeve, koji s obzirom na »zdrav državni rezon« ne bi mogli biti prihvaćeni. — Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. br. 44, od 24. jula 1901. str. 157.

¹⁷⁶⁾ Isto, str. 10.

¹⁷⁷⁾ Isto, str. 177.

Zemaljska vlada dovede u položaj »... pukog izvršujućeg organa jednog vjerskog tijela koje je izvrgnuto neprestanom mijenjanju i kojekakvim momentanim strujama«.¹⁷⁸⁾

Iako su o zahtjevima muslimanskih predstavnika u pregovorima izrečene od strane predstavnika Vlade oštre ocjene, pa bi se gotovo stekao utisak da su već zbog toga dalji pregovori zapali u ćorsokak i necjelishodno ih je dalje nastavljati, ipak Zemaljska vlada nije željela njihov prekid iz više razloga. Prije svega, samo vođenje pregovora umrtvljavalo je dalje akcije vođstva pokreta, pružalo mogućnost da se unutar njegovih redova posije razdor i prodube suprotnosti i istovremeno široj javnosti u Monarhiji daje dokaz da austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini iznalazi načine da zadovolji traženja bosansko-hercegovačkih Muslimana. I stoga je razumljivo Kučerino nastojanje do zadnjeg časa da se pregovori ne prekinu i insistiranje da se oni nastave na taj način što će se teško rješiva pitanja ostaviti privremeno po strani, a sve one odredbe statuta, o kojima je već donesena odluka i ostvaren sporazum, redigovati kako bi se izbjeglo da se ponovno stavlja u na dnevni red uvijek u novoj formulaciji.¹⁷⁹⁾ Time se aludiralo na najnovije prijedloge »radikalno raspoloženih« muslimanskih predstavnika. Međutim, brižljivijom analizom toka pregovora može se zaključiti da se upravo vladin predstavnik u pregovorima kao po pravilu vraćao na pitanja o kojima je na prethodnoj sjednici već donesena odluka i ostvarena saglasnost ili se istupalo sa novoformulisanim prijedlogom. To je, uostalom, bio sastavni dio njegove taktike iscrpljivanja pažnje pregovarača sa tendencijom da se u suprotnom taboru na svaki način ostvari, a po mogućnosti i produbi jaz. I na posljednjoj tridesetoj sjednici Kučera je stavljao muslimanskim delegatima u izgled neke svoje nove prijedloge koje je navodno i spreman da izloži za nekoliko dana. A ukoliko oni, ipak, to ne prihvataju, on skida odgovornost sa Zemaljske vlade za dalju sudbinu pregovora, a vođstvo muslimanskog pokreta time sa svoje strane samo će potvrditi da im nije stalo ozbiljno »do reforme i uređenja islamskih stvari« već da je njihova djelatnost inicirana ličnim motivima i podsticana sa strane.¹⁸⁰⁾

Nastojanja vladinog predstavnika da se pregovori na svaki način nastave sukobila su se sa vrlo odlučnim stavom većine muslimanskih

¹⁷⁸⁾ Zapisnik 30. sjednice od 23. aprila, str. 2. — Ne odustajući od svog mišljenja da muslimanski pokret svojim zahtjevima inicira »prevratne težnje«, baron Kučera je s tim u vezi izrazio misao »... da je prevrat vazda i posvuda tako započeo da se tobože stoga, što su nužne nove institucije, nezadovoljni elementi izradili da se odstrane postojeće institucije, naročito neke ličnosti«. Isto, str. 2—3.

¹⁷⁹⁾ I Kalaju i Kučeri bilo je i te kako stalo da se u javnosti Monarhije stekne utisak da odgovornost za prekid pregovora snosi muslimanska strana. Još 25. februara Kalaj u jednom dopisu Kučeri računa sa mogućnošću da se pregovori prekinu, pa u tom smislu izdaje instrukcije šta bi sve trebalo učiniti da se eventualnoj akciji opozicije u Monarhiji efikasno može suprotstaviti. Prekid pregovora trebalo je iskoristiti i za pridobijanje »ultra radikalnih« Muslimana za vladinu politiku. Hauptmann, *Borba Muslimana*, dok. 32, od 25. feb. 1901, str. 133.

¹⁸⁰⁾ Zapisnik 30. sjednice od 23. aprila, str. 3.

predstavnik, koji su ukazali na necjelishodnost njihovog daljeg nastavljanja. Oni su odbacivali odgovornost sa sebe za takav njihov konačan neuspjeh, a Džabić je to izrazio riječima da »... ako se narodu neudovolji mislim da nezadovoljstvo neće biti s nas, nego što se nije došlo do svoje prave«. ¹⁸¹⁾ Ne želeći da se pregovori dalje razvlače, muslimanski predstavnici su zaključili da Vlada nije spremna da njihovim zahtjevima izađe u susret. Oni nisu mogli od njih odstupati niti su bili spremni da čine Vladi nove ustupke. Naglasli su kao imperativ potrebu stvaranja čvrste autonomne vjerske i vakufsko-mearifске organizacije bosanskohercegovačkih Muslimana i to objasnili izuzetnim njihovim položajem u tom smislu da oba »... druga elementa što su u zemlji, tj. katolici i pravoslavni imadu u monarhiji tolik broj naroda koji im olakšuje i budućnost njihovu sasvijem jasno i bolje, nego li šaćici od pol milijuna Muslimana«. ¹⁸²⁾ Oni smatraju da bez autonomnog uređenja vjerskih i vakufsko-mearifskih pitanja Muslimana Bosne i Hercegovine »... neće biti moguće da islamski narod sebi i svojem potomstvu u tim zemljama za dugo vremena osigura opstanak uz druge«. ¹⁸³⁾ Oni su isto tako energično odbacili prigovore o, navodno, njihovim pretjeranim zahtjevima, posebno o nepopustljivosti u pogledu statusa najviših vjerskih i vakufsko-mearifskih tijela, a svoje insistiranje na predloženom načinu izbora i imenovanja ulema medžlisa objasnili su time da taj organ ima važnu ulogu, pa u skladu s tim u njemu treba da budu ljudi »... koji će shvatiti i razumjeti svoj djelokrug i da u svakim okolnostima budu na čelu vjere ljudi, koji su pozvani da je brane i da nastoje za daljim razvićem«. ¹⁸⁴⁾ Muslimanski predstavnici su istakli da će neposredna posljedica neuspjeha pregovora biti povećano iseljavanje Muslimana iz BiH i smatrali su kao svoju moralnu obavezu da sa svoje strane učine i poduzmu odgovarajuće korake da se tako nešto ipak ne dogodi.

Na posljednjoj tridesetoj sjednici pregovora, koja za predstavnika Vlade očigledno nije značila »posljednju«, jer je na kraju sjednice pozvao delegate da prisustvuju narednoj sjednici, ispoljio se posebno odlučan i decidan stav i držanje Džabića, koji se, inače, nije mnogo eksponirao u toku samih pregovora. Daleko veću aktivnost ispoljili su A. Karabeg i Omer Ćirkinagić, koji su vodili gotovo prave dijaloge sa predstavnikom Vlade. ¹⁸⁵⁾ Džabićevo prisustvo na sjednicama osjećalo se u važnijim trenucima i on se nenametljivo osjećao kao neprikosnoven vođ. Njegov stav bio je presudan i za one članove muslimanske delegacije koji su svojim pasivnim držanjem u toku pregovora ispoljavali

¹⁸¹⁾ Isto, str. 4.

¹⁸²⁾ Isto, str. 4—5.

¹⁸³⁾ Isto, str. 5.

¹⁸⁴⁾ Isto, str. 5—6.

¹⁸⁵⁾ I Kalaj je, stalno informisan o toku pregovora, stekao takav utisak, jer u jednom dopisu Kućeri piše da mu se čini da je pravi vođ muslimanske opozicije A. Karabeg, jer je upravo on najtačnije i najviše izložio »argumente« opozicije. Kalaj je tom prilikom postavio pitanje Kućeri da li održava privatne odnose sa Karabegom. — Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. br. 28. od 13. februara 1901. str. 126.

svoju »umjerenost«, pa su i oni prihvatili bez pogovora odluku da se dalji pregovori obustave. Džabiću je bilo jasno da su pregovori došli do onog stepena kada je izlišno da se dalje nastave i on je najavljeno privremeno odgađanje pregovora na nekoliko dana shvatio kao njihov stvaran prekid. On je izrazio misao da, kada nastupi određen trenutak, treba reći da je kraj nastupio.¹⁶⁶⁾

Iako su pregovori obustavljeni a da se uopšte nije moglo pretpostaviti kada će biti obnovljeni, ipak su zvanični austrougarski politički faktori gajili nadu da su oni, ipak, samo privremeno obustavljeni i da predstoji njihova skora obnova. To potvrđuje i intenzivna prepiska gotovo u toku cijele 1901. godine između ministra Kalaja i civilnog admiralusa barona Kučere, u kojoj su u centru analize modaliteti za rješavanje vjerske i vakufsko-meaurifске autonomije, vrlo detaljne analize Nacrta statuta, koji je bio predmet prethodnih pregovora. Ne želimo se upuštati u širu analizu te korespondencije, ali ovdje treba samo istaći da ona otkriva da zvanični austrougarski politički faktori nisu bili spremni, ni na eventualno obnovljenim pregovorima, da čine ustupke u onim pitanjima koja su ostala kao sporna u pregovorima 1901.¹⁶⁷⁾ To na svoj način dokazuje da su muslimanski predstavnici, predvođeni Džabićem, dobro ocijenili kada su odlučili da prekinu pregovore. Oni su tada zaključili da Vlada nije spremna da njihovim tadašnjim zahtjevima izađe u susret. Drugo je pitanje u kojoj mjeri je uopšte program borbe za vjersku i vakufsko-meaurifsku autonomiju odgovarao interesima širih slojeva bosanskohercegovačkih Muslimana. Za jednu takvu ocjenu pokreta u cjelini potrebna je analiza u svim njegovim fazama s obzirom na to da je on trajao s većim ili manjim prekidima nešto manje od dvije decenije.

Kako smo već ranije konstatovali, konzervativno vođstvo, kakvo je bilo muslimansko, moglo je istupiti samo sa konzervativnim programom u kome se naglasak stavljao na očuvanje njihovih vjerskih obilježja i očuvanja klasnih pozicija, jer je većina u vođstvu pokreta bila iz redova imućnijih sveštenika i iz redova zemljišnih posjednika. Imajući u programu stvaranje organizaciono čvrste vjerske i vakufsko-meaurifске organizacije, oni su istovremeno realno ocijenili da su se Muslimani na tom prostoru našli kao jedna oaza okruženi većinom hrišćanskog stanovništva i zato su očuvanje svoje vjerske zajednice vidjeli u čvrstoj i homogenoj organizaciji. Iako je vođstvo pokreta u svojim predstavkama austrougarskim vlastima hipertrofiralo pojedine slučajeve konverzije do te mjere da su to predstavljali gotovo kao pojavu, oni su, ipak, u toku samih pregovora s predstavnikom Zemaljske vlade sve te slučajeve realnije ocjenjivali, izražavajući samo bojazan da se tako nešto uopšte ispoljava kao tendencija, s obzirom na sudbinu islamskog stanovništva u većini zemalja Balkanskog poluostrva, odakle su se morali ili iseliti ili su protjerani. Ne može se stoga osporiti da je u re-

¹⁶⁶⁾ Zapisnik 30. sjednice od 23. aprila, str. 11.

¹⁶⁷⁾ Ukazujemo samo na Kalajevе instrukcije Kučeri nakon prekida pregovora od 2. maja 1901. (dok 35. str. 138—140) i 5. maja 1901. (dok. br. 36, str. 141—6.) objavljene u Hauptmannovoj knjizi građe.

dovima većine muslimanskog stanovništva živio latentan strah od jedne šire akcije u tom pravcu i na tlu Bosne i Hercegovine (u tome, uostalom, treba pored ostalih razloga tražiti uzrok općenitoj pojavi iseljavanja iz Bosne i Hercegovine s uspostavom austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini), što su opet vođi pokreta znali da vješto iskoriste i time stvore širu društvenu osnovu za svoje akcije.

U literaturi se susrećemo sa mišljenjem da je insistiranje vođstva muslimanskog pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju na mešihatu bilo kobno za realizovanje jednog programa o autonomnom uređenju njihovih vjerskih i vakufsko-mearifskih pitanja. Drugim riječima, da su oni iz svog programa takav zahtjev eliminisali, odnosno da su oni u tom pitanju bili popustljiviji, usvojen bi bio, prema tome, od strane austrougarske uprave i njihov koncept autonomne vjerske i vakufsko-mearifske organizacije. Međutim, analiza dokumenata iz perioda Kalajeve uprave nakon prekida pregovora pokazuje da austrougarski politički faktori nisu bili spremni u to vrijeme da prihvate jedan takav koncept njihove autonomne organizacije koji bi ozbiljnije isključilo njihove ingerencije. To je mislimo potpuno jasno. Austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini bila je spremna na neke manje nebitne izmjene u postojećoj, vjerskoj i vakufsko-mearifskoj organizaciji Muslimana koju je sama stvorila. U tome treba tražiti glavni uzrok za neuspjeh pregovora.

Insistiranje muslimanskih vođa pokreta na očuvanju veza sa Carigradom i u uslovima austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, i to bar u vidu obavezne podjele menšure od strane šejh-ul-islama reis-ul-ulemi u Bosni i Hercegovini svakako je bilo krupno sporno pitanje u pregovorima. Zvanični austrougarski politički faktori dali su mu, kako je već rečeno, karakter diplomatskog pitanja, koje zadire u međudržavne veze Monarhije i Turske. Po mišljenju muslimanskih predstavnika, ono bi možda i dobilo karakter diplomatskog pitanja ako bi oni tražili da Carigrad imenuje reis-ul-ulemu. S druge strane, za shvatanje onih koji su se našli na čelu pokreta bilo je nerazumljivo i neprihvatljivo radikalno kidanje svih veza sa Carigradom, koje su se stoljećima održavale po svim linijama, logikom zajedničkog života u jedinstvenoj Osmanskoj Imperiji. To je doprinijelo osjećanju o jedinstvenosti interesa pripadnika islamske vjere. Oni su i Novopazarsku konvenciju tako protumačili da su im zagarantovane dalje veze sa carigradskim kalifom. Modifikujući svoj prvobitni prijedlog utvrđen u Nacrtu statuta u pogledu prava carigradskog mešihata prema islamskoj zajednici bosanskohercegovačkih Muslimana, svodeći ga zapravo na pravo šejh-ul-islama u pitanju podjele menšure reis-ul-ulemi, vođe muslimanskog pokreta nakon prekinutih pregovora sa Vladom u svom memorandumu od 10. juna 1901, u kome su šire objasnili razloge neuspjeha pregovora sa predstavnikom Vlade, istakli su da ako je Muslimanima putem njihove islamske zajednice omogućeno da utvrđuju ko može biti biran u zvanje reis-ul-uleme, onda je carigradski mešihat nadležan da istome da ovlaštenje za vršenje te službe. Pošto su smatrali da je nemoguće da se ovlaštenje takve vrste daje u nadležnosti jednom državnom organu

austrougarske vlasti, muslimanski vođi pokreta su istakli da ukoliko se ne bi putem menšure dalo ovlaštenje reis-ul-ulemi da vrši svoju dužnost, samim tim on bi bio lišen prava da daje ovlaštenja za vršenje službe njemu podređenih vjerskih organa. Neposredna konsekvenca takvog shvatanja jeste da reis-ul-ulema bez menšure mešihata »...neima vjersko-pravne vrijednosti ni krijeposti« za vršenje vjerske službe i obavljanje svoje dužnosti.¹⁸⁸⁾ Svoj zahtjev za podjelu menšure reis-ul-ulemi oni obrazlažu isključivo vjerskim motivima dok mu, po njihovom mišljenju, politički kvalifikativ utvrđuju austrougarski politički faktori. Stavljanje naglasaka i tada u pomenutom memorandumu na pitanje mešihata značilo je da bosanskohercegovački Muslimani nisu bili spremni u to vrijeme da od tog svog zahtjeva odustanu, čime se samo smanjivala mogućnost za obnovu pregovora.

U procjenjivanju stava vođstva muslimanskog pokreta svakako je važno da se ima u vidu i uticaj koji je na njega vršen sa strane Carigrada i takođe vođa pokreta Srba za vjersko-školsku autonomiju, a neosporno preko njih i srpske vlade u Beogradu. Mora se imati u vidu i uticaj političkih faktora u Ugarskoj. Kučera je često govorio o tom uticaju »sa strane« i svaka akcija Muslimana nastojala se objasniti i tim elementima. Smatramo da se uticaj carigradskog faktora ne smije isključiti. Tu mislimo i na Portu, a takođe i na dosta brojnu emigraciju bosanskohercegovačkih Muslimana u Carigradu. Ovdje to pitanje nije sada predmet naše obrade, a ono iziskuje inače posebno brižljivo istraživanje i analizu. Treba samo istaći da su veze sa Carigradom bile česte i tijesne. Iz Carigrada su stizali i pojedini povjerljivi ljudi, čije misije nisu dovoljno osvijetljene.¹⁸⁹⁾ Nisu nepoznate takođe veze vođstva muslimanskog pokreta sa vođstvom srpskog pokreta za crkveno-školsku autonomiju. I to pitanje zaslužuje da se temeljito ispita i obradi.¹⁹⁰⁾ Posebno značajno pitanje predstavlja ispitivanje veza pojedinih muslimanskih vođa sa Beogradom. Austrougarskim vlastima nisu bile nepo-

¹⁸⁸⁾ Spisi islamskog naroda, Memorandum predstavnika i zastupnika islamskog naroda podnešen Njegovu Veličanstvu caru i kralju Francu Josifu I. od 10. juna 1901. u Beču, str. 45—86.

¹⁸⁹⁾ U Carigradu je živjela brojna muslimanska emigracija iz BiH. 1902. emigraciji se priključio i Džabić sa nekoliko svojih bližih saradnika. Hauptmann je u svojoj zbirci građe objavio u njemačkom prevodu memorandum jedne grupe Muslimana emigranata iz BiH podnesen Porti. — Dok. 1. iz decembra 1894. str. 49—56. U napomeni na str. 56. navedeno je, navodno, orijentaciono putovanje Mujage Kubeta, povjerljivog čovjeka velikog vezira Derviš-paše po Bosni.

¹⁹⁰⁾ Još u oktobru 1900. Zemaljska vlada saznala je da je dr Nikola Đurđević, advokat iz Slavenskog Broda u vrlo bliskim vezama sa vođama muslimanskog pokreta, da je isti preuzeo na sebe sastavljanje memorandumuma i statuta Muslimana da se primio posredovanja oko zblizavanja Muslimana i Srba. Hauptmann, **Borba Muslimana**, dok. 22, od decembra 1900. Napomena 1. str. 118. — Dr Emilio Gavrilo bio je takođe u bliskim vezama sa vođama pokreta Muslimana i u svojoj kancelariji u Budimpešti pomagao im savjetima i po njihovom ovlaštenju izdao Spise islamskog naroda BiH. Postoje indicije da je i Srpska vlada preko Jeftanovića i dr Gavrila vršila određen upliv i na muslimanski pokret — Muhamed Hadžijahić, **Borba Bosanskih muslimana za vjersko-prosvjetnu autonomiju**, Casopis Pregled br. 3, 1968, Sarajevo.

znate inicijative muslimanskih aktera pokreta za održavanje ovih veza i stoga su sa podozrenjem pratili sve ove akcije. One su im obavezno davale političko obilježje. Ističemo sve ove momente više u vidu teza da bismo istakli teškoće da se pokret Muslimana Bosne i Hercegovine sagleda u svojoj kompleksnosti.

U djelatnosti muslimanskog pokreta bila je unutar vodstva prisutna podvojenost i odsustvo jedinstva što im je sa izvjesnih strana i prigovoreno za neuspjeh njihovih tadašnjih nastojanja na realizaciji programa u sferi vjersko-školskih pitanja. Uočljive su struje »umjerenih« i »radikalnih« u pokretu. U toku pregovora sa predstavnikom Zemaljske vlade to i nije bilo toliko prisutno, ali se ne može osporiti da su »umjereni« bili prilično pasivni i izbjegavali su zaoštavanje sa Vladom. Za razliku od »umjerenih« koji su izbjegavali zaoštavanje odnosa sa okupacionom upravom u BiH i bili spremni na kompromis, a pojedini iz ovog kruga održavali diskretne odnose sa predstavnicima austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, »radikalni« su otvorenije istupali, održavali i podržavali veze sa pokretom Srba u Bosni i Hercegovini i istovremeno zagovarali čvršće kontakte sa Carigradom. Zbog svega toga ispitivanje struja u muslimanskom pokretu važan je element za razumijevanje pokreta u cjelini. Okupaciona uprava je kalkulirala sa ovim činiocem u muslimanskom pokretu, na mahove ga precjenjivala dovodeći i sebe u zabludu, iz čega su proizilazili njeni ponekad pogrešni potezi.

Ocjena austrougarskih političkih faktora da se bosanskohercegovački Muslimani posebno teško prilagođavaju novoj okupacionoj upravi, a time i svemu onom što ona sobom nosi, svakako su bile tačne. Inercija ranijih veza sa Carigradom, a posebno položaj koji je muslimanski dio stanovništva zauzimao u Osmanskoj Imperiji u odnosu na ostale dijelove bosanskohercegovačkog stanovništva, svakako su tome doprinijeli. Tome treba dodati i već tradicionalan negativan odnos prema svemu onom što su oni obilježavali kao »novotarija«, što nije teklo bez otpora, pa i u vrijeme kada su one svojevremeno dolazile iz Carigrada. Uporno nastojanje vodstva muslimanskog pokreta da se muslimanska djeca prvenstveno vjerski obrazuju i da se u vjerske škole i zavode ne izvodi nastava svjetovnih predmeta, svakako je dokaz njihovog konzervativizma i istovremeno pokazatelj njihovog nerazumijevanja procesa savremenog razvitka. Postojao je jasan strah da će muslimansko stanovništvo, usvajanjem tekovina savremenog razvitka, posebno svega onoga što je nudio tadašnji školski sistem izgubiti svoje obilježje, svoj identitet. U skladu sa takvim shvatanjem je i zahtjev da u muslimanskim školama nastavu onih predmeta koja nisu vjerska, na primjer, nastava domaćinstva, ne može izvoditi nastavnik koji nije pripadnik islamske vjere. Takav konzervativan program uticao je negativno na opšti društveni razvoj Muslimana u odnosu prema ostalim dijelovima bosanskohercegovačkog stanovništva. Poseban je opet problem što je i nastava u čisto vjerskim školskim institucijama prožimao duh konzervativizma, i što su je izvodile hodže čije obrazovanje nije bilo na zadovoljavajućem nivou. Reforma nastave, koja je došla do izražaja u reformiranom mektebu tzv. mekteb-ibtidaija, bila je u suštini palijativna.

U fazi pokreta koji smo analizirali vidjeli smo da pitanja iz sfere agrarno-imovinskih odnosa nisu bila u prvom planu, ali i iz onih zahtjeva muslimanskih zemljišnih posjednika koja su u tom pogledu u ovo vrijeme došla do izražaja, jasno se dade zaključiti da su ona bila usmjerena na očuvanje i osiguranje njihove dotadašnje posjedovne strukture. U svjetlu te činjenice važno je naglasiti da su muslimanski zemljišni posjednici bili integrirani u pokret za vjersko i vakufsko-mearifsku autonomiju i u njemu zauzimali vodeće mjesto.

Okupljanje bosanskohercegovačkih Muslimana u pokretu za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju vršilo se, prema tome, na jednom programu koji je sadržavao u sebi konzervativne elemente. Ali se on istovremeno gradio i na otporu austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini i zbog toga nalazio dodirne elemente sa analognim pokretom bosanskohercegovačkih Srba. Borba Muslimana za vjersko-školsku autonomiju koja se odvijala gotovo u formi jedne političke akcije, utirala je put ka njihovom modernijem organizovanju, koje će u svojoj krajnjoj konsekvenci dovesti do stvaranja prvih političkih organizacija Muslimana. U svjetlu svih navedenih momenata pokret za autonomiju neosporno je sadržavao u sebi i jedno nastojanje da se izrazi indentitet bosanskohercegovačkim Muslimanima. Nužno, je, stoga, i uvažiti i ovaj značajan momenat u njegovoj ocjeni.

Dr Nusret Šehić

THE MUSLIM MOVEMENT FOR RELIGIOUS AND VAKUF MEAREF AUTONOMY IN THE LIGHT OF NEGOTIATIONS WITH THE BOSNIA AND HERZEGOVINA LANDS COUNCIL OF 1901

Res u m e

The work contains an analysis of the most important events which led to negotiations between the Lands Council for Bosnia and Herzegovina and the Leaders of the Muslim Movement for Religious and Vakuf Mearef Autonomy in Sarajevo from 2nd. February 1901 until 23rd. April of the same year. The »Proposition for the statute for the autonomous organization of the Islam Religion and Vakuf Mearef foundations in Bosnia and Herzegovina« was presented in detail, as the »Presentation of the Leaders of the Muslim Opposition« from 19 th. December 1900, because at that time these documents represented the fundamental programme for the Muslim Movement and the bases for negotiations. In the work it is especially emphasized that the decision of the Lands Council to centre negotiations with the Leaders of the Muslim Movement presents an indisputable political success for the latter, because by then, all the actions taken by the Muslim Opposition were obligatorily ignored by official Austro Hungarian political factors and treated as short lived occurrences not followed by the majority of Muslim inhabitants but only by a small dissatisfied group and all re-

quests made in previous presentations and complaints to the Common Ministry of Finance in Vienna they regarded as unjustified and groundless.

The »Proposition for the Statute for the Autonomous Organization of the Islam Religion and Vakuf Mearef Foundations in Bosnia and Herzegovina was conceived in such a way that the intervention of the occupying government in the election and the work of the Religious and Vakuf Mearef Organization for Muslims from Bosnia and Herzegovina was limited to the smallest possible amount. The Leaders of the Muslim Movement had the programme of literally making an autonomous organization of the Islamic Religious Society, which was the direct opposite of the existing Religious and Vakuf Mearef Muslim Organization created by the occupying government where it had direct influence on its electoral organs just as it did in the functioning of the religious and Vakuf Mearef services.

Following instructions from Vienna, the Lands Council entered into negotiations with the leaders of the Muslim Movement with the intention, essentially, of not granting and concessions which would disturb the existing Religious and Vakuf Mearef Organization of Muslims. The Austro Hungarian side was especially interested in preserving the influence of the occupying government in elections and in the functioning of the highest Religious and Vakuf Mearef organs of the Islamic Religious Society. In the course of the negotiations the representatives of the Lands Council used delay tactics and avoided coming to any precisely formulated conclusions, with the intention of exhausting the patience of the Muslim representatives, and at the same time causing a Split amongst them. The Lands Council entered the negotiations hoping to gain support for its policy from some of the Muslim representatives, (Mujage Komadine, Ali-Bega Firdusa, Bakir-Bega Tuzlića and others), but the representatives of the Lands Council face very energetic and undivided attitudes from the Muslim representatives who were defending »Propositions for the Statute« and insisted on their concept of the Religious and Vakuf Mearef Organization of the Islamic Religious Society. This attitude forced the Lands Council to make certain minor concessions, especially when negotiating the method of constituting lower religious and Vakuf Mearef organs. The Muslim side also made certain minor concessions to show good will and to bring the negotiations to a successful conclusion. The Lands Council did not hide their fear that hidden in the concept of Religious and Vakuf Mearef organization suggested by the leaders of the Muslim Movement was a tendency towards using it to constitute the Muslims as special people, politically speaking. Because of this, the Lands Council tried to eliminate all elements suggesting this tendency from the suggested »Propositions for the Statute«. The Lands Council insisted on limiting the competencies of the assembly, because, in their judgement, the formulations in the »Propositions for the Statute« suited a more political rather than religious organization. They asked for a majority of priests' ranks in the highest religious and Vakuf Mearef organs. The Lands

Council, besides other things, was against the use of the expression »Muslim People«. In the question of 'Mešihita', neither side in the negotiations wanted to back down from their viewpoints, because for the Lands Council, it was a question of piercing the international relationships between Turkey and the Monarchy, and for the Muslim negotiational party it came down to a question of giving authorization to the Reis ul Ulema to attend his religious function. As negotiations continued it became clear that they were not going to reach a successful conclusion and that recesses were on hand. Their stubborn insistence on a strong and autonomous Religious and Vakuf Mearef Organization the Muslim representatives justified by the exceptional position of the Muslims in Bosnia and Herzegovina inside a Monarchy dominated in number by the Christian element. They emphasized that Muslims were squeezed between two nationalistic forms, Serbian and Croatian, neither of which harboured the best of intentions towards Muslims. Because of all this they were of the opinion that Muslims could preserve their customs and identity within an organized and autonomous islamic religious society.

During the course of negotiations questions of land property relations were examined, primarily the question of 'serf land' and the owner's rights to it, but these had marginal importance in the negotiations and no conclusions were reached about them.

Initiative on the recesses of negotiations came from the Muslim representatives amongst whom matured the conviction that the Lands Council was not ready to fulfill their requests which they, in the course of the negotiations, had partly softened and there again others sharpened. On the contrary, the representative of the Lands Council's Civilian adlatus, Hugo Kučar, tried until the last moment to extend negotiations so that they ended without any formal decision about recess. The events following the negotiations confirmed that the Muslim delegation had been right in calling for a recess, because the Austro Hungarian political factors in the disputable questions were not then ready to give any concessions to the Muslim negotiators. The Muslim movement for religious and Vakuf Mearef autonomy and therewith the negotiations with the Lands Council on the previously analysed and mentioned work, took place in very complicated political relationships. The Muslim movement was influenced by different sides, Istanbul, Belgrade and Vienna. It took place at the same time as the Serbian Movement in Bosnia and Herzegovina for church and school autonomy. The main supporters of the Muslim Movement were mostly landowners and part of the populace. This fact was decisive in giving to the whole movement a tone of conservatism; it could not be denied that muslim landowners were trying to use the acute status problem of Muslim religious organizations under the Austro Hungarian government to insure and strengthen their public positions. The movement contained a combat element because it was based on the resistance to the occupying government and in this way had points in common with the Serbian Movement for church and school autonomy.